МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ ТА ОБРЯДИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИЙ І ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти — другий (магістерський)

Виконала:
студентка 2 курсу, 601 групи
спец. 014 Середня освіта
(українська мова та література)
Балахтарь Інна Сергіївна
Керівник: кандидат
філологічних наук,
доцент **Костик В. В.**
Рецензент_____

До захисту допущено
На засіданні кафедри
Протокол №__ від _____
Зав. кафедри _____ доц. Мальцев В. С.

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Балахтарь І. С. Купальські пісні та обряди: історія і сучасність (фольклористичний і дидактичний аспект). Спеціальність 014 «Середня освіта (українська мова та література)». Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Місто Чернівці, 2023 рік.

У науковій роботі проаналізовано записи українських купальських пісень та обрядів, які здійснили Марко Вовчок, Опанас Маркович, Леся Українка та Людмила Іваннікова; розглянуто зразки численних текстів, зафіксованих у різних регіонах України; охарактеризовано особливості їх сучасного побутування і функціонування; доведено давність та автентичність національних звичаїв та обрядів; визначено внесок вітчизняних учених у його вивчення та популяризацію; досліджено ступінь розповсюдження цього обряду в межах нашої країни; описано сучасні реалії цього обряду; наголошено на тому, що сучасні його варіанти виконують більше розважальну функцію аніж магічну.

Ключові слова: купальські пісні, обряд, тексти, твори, ритуал, залицяння, кохання, Марко Вовчок, Леся Українка, Волинь.

ABSTRACT

Balakhtar I. S. Kupala songs and rituals: history and modernity (folkloristic and didactic aspects). Specialty 014 "Secondary education (Ukrainian language and literature)". Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich. The city of Chernivtsi, 2023.

The scientific work analyzes the recordings of Ukrainian Kupala songs and rites performed by Marko Vovchok, Opanas Markovych, Lesya Ukrainka and Ludmila Ivannikova; samples of numerous texts recorded in different regions of Ukraine were considered; the features of their modern life and functioning are characterized; the antiquity and authenticity of national customs and ceremonies have been proven; the contribution of domestic scientists to its study and

popularization is determined; the degree of spread of this rite within our country was investigated; the modern realities of this rite are described; it is emphasized that its modern variants perform more of an entertainment function than a magical one.

Keywords: Kupala songs, rite, texts, works, ritual, courtship, love, Marko Vovchok, Lesya Ukrainka, Volyn.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І.С. Балахтарь

(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП……....6

РОЗДІЛ 1. З ІСТОРІЇ КУПАЛЬСЬКИХ ПІСЕНЬ ТА ОБРЯДІВ……10

РОЗДІЛ 2. КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ ТА ОБРЯДИ У ЗАПИСАХ МАРКА ВОВЧКА, ОПАНАСА МАРКОВИЧА, ЛЕСІ УКРАЇНКИ ……...25

2.1. Святкування Купала на Житомирщині в записах Марка Вовчка……25

2.2. Купала в Нівгородку у записах Опанаса Марковича……27

2.3. Нарис Лесі Українки «Купала на Волині»……30

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ ТА ОБРЯДИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛЮДМИЛИ ІВАННІКОВОЇ ……..…….55

РОЗДІЛ 4. ВИВЧЕННЯ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВИХ ПІСЕНЬ ЛІТНЬОГО ЦИКЛУ В ШКОЛІ ……69

ВИСНОВКИ……...76

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ……...78

ДОДАТОК…….84

ВСТУП

У сучасному глобальному світі українцям важливо зберегти предвічні звичаї та обряди, які плекалися нашими предками упродовж багатьох тисячоліть. До недостатньо розроблених жанрів календарно-обрядового поезії належать купальські пісні. Твори ці виникли в часи язичництва, пройшли горнило всіляких заборон і утисків, але й досі зберігають свіжість літнього запашного купальського зілля, яке так широко використовується для виплітання вінків, - обов'язкового атрибута дівчини на виданні.

Купальські пісні та обряди записували й досліджували як відомі, так і зовсім призабуті народознавці. Серед них і О. Малинка, і Марко Вовчок, і Опанас Маркович, і Леся Українка, а також сучасна українська фольклористка Л. Іваннікова та багато інших.

Марко Вовчок зібрала з десяток купальських пісень і подала до них невеликий коментар-пояснення про те, як свято Івана Купала проходило на Житомирщині.

Трохи більші дві народні оповіді про це дійство написав Опанас Маркович і вмістив кілька текстів пісень для фольклорної ілюстрації.

Відома українська письменниця Леся Українка змалку була причетна до рідномовного фольклору Волині. Вона полюбляла бавитися з простими селянськими дітьми-пастушками, співати, водити великодні весняні хороводи, ходити з різдвяним вертепом, колядувати, спостерігати за пусканням купальських вінків дівчат на виданні тощо. Одночасно із цим поетеса розпочала записування фольклорних текстів календарно-обрядової поезії: колядок і щедрівок, веснянок і гаївок, русальних, купальських і петрівчаних, жниварських пісень. Відомо, що вона наспівала чимало народних творів для запису М. Лисенкові і К. Квітці, які згодом здійснили нотацію мелодій із її голосу. К. Квітка свого часу згадував таке: «З початку знайомства Леся Українка повідомила мене, що давно вже співає волинські пісні для запису М. В. Лисенкові і віддала йому зошит із зробленими нею ж самою записами

текстів цих пісень» [22, с. 42]. Згодом, втративши певність у тому, що ці матеріали знадобляться композиторові, Леся Українка наспівала подібні та інші пісні К. Квітці, які раніше озвучила М. Лисенкові.

Восени 1893 року Леся Українка скомпонувала фольклорно-етнографічний нарис «Купала на Волині». До нього увійшло 49 текстів купальських пісень та варіантів. Частина матеріалів була записана у селах Колодяжному та Білінь Ковельського, селі Жабориця і містечку Миропілля Звягельського повіту. У праці вказано на варіанти подібних творів зі збірників І. Гальки, П. Чубинського, З. Радченка, М. Терещенка. В листі до І. Франка від 11 жовтня 1893 року з Колодяжного вона писала: «З Вашого листа до мами… я знаю, що Ви маєте видавати новий журнал і бажаєте від мене деяких матеріалів. З великою охотою послала б я Вам їх тепер, але вони ще потребують хоч якого-небудь впорядкування або хоч переписки, а я тепер зовсім не маю часу на таку роботу, бо, власне, вибираюся в дорогу, - днів за два, за три маю виїхати до Києва… Оселившись в Києві, я зараз візьмуся до впорядкування жаданих Вами матеріалів… Не знаю, чи влад Вам така робота? Я, бачте, думаю, що пісня без мотиву тільки наполовину жива. При друкуванні тут не буде великої невигоди, бо ноти будуть в одну стрічку, самий мотив без гармонізації (вона ж бо до етнографії не належить), і се може кожний літограф справити таку роботу. Врешті, коли для Вас мотиви зайві, то я можу прислати самий текст пісень, тільки хотіла б знати, якої правописі хочете Ви триматись при записах етнографічних, - так званої фонетики чи т. зв. правописі радикальної (йотованої), бо у мене записані пісні і так, і так наполовину» [64, с. 9].

Через півтора місяця, 30 листопада 1893 року Леся Українка повідомляла свого брата Михайла Косача в листі з Києва про таке: «Журнал Франка зватиметься «Житє і слово», сировий матеріал етнографічний там приймається, - я послала туди купальські пісні з мотивами…». Однак в журналі «Житє і слово» з’явилися з передмовою Лесі Українки самі тільки тексти пісень, без мелодій. В результаті тільки до шести пісень було подано

нотний стан (розшифровано мелодії). Сама записувачка намагалася при піснях подавати мотиви, бо вважала, що записати пісню без мотиву – значить зробити тільки половину справи, тим більше, що за мелодіями обрядових пісень можна часом визначити наскільки пісня є стародавньою.

У своїх фольклорних записах Леся Українка зберігала діалектні форми і характер вимови певних слів та виразів, хотіла наблизитись якомога більше до фонографічної достотності, щоб удати якнавірніше всі найдрібніші відміни вимови і всі модуляції мотиву, бо вважала це ідеалом усякого збирача усних народних матеріалів.

Отже **темою нашої магістерської роботи є**: «Купальські пісні та обряди: історія і сучасність (фольклористичний і дидактичний аспект).

Мета і завдання роботи полягають у наступному:

- Зібрати фольклорно-етнографічні матеріали про свято Івана Купала в Україні;
- Вивчити історію виникнення купальських пісень та обрядів українців;
- Розглянути фольклорні матеріали в записах Марка Вовчка, Опанаса Марковича, Лесі Українки;
- Дослідити фольклорну символіку давніх купальських обрядів і пісень;
- Прослідкувати фольклорні паралелі між текстами, зафіксованими в минулому й у наш час;
- Визначити внесок українських фольклористів у справу збирання й вивчення народознавчих скарбів.

Звичаї та обряди українського народу в усі часи неодноразово намагалися реанімувати, підтасовуючи їх до вимог нових віянь, але вони завжди жили своїм первісним життям. Пригадаймо працю О. Кравець «Сімейний побут і звичаї українського народу» (Київ, 1966), збірник «нових» обрядів і звичаїв О. Романця і А. Яківчука «Буковинські віночки» (Ужгород, 1966) або книгу В. Пригорницького «Народні свята» (Ужгород, 1989). Так

було із проводами зими – зустріччю весни, святом Івана Купала та ін. Тут варто також згадати допис про купальське свято Н. Семанюк, вміщене в Додатку до нашої роботи. Купальський обряд частково зберіг свою початкову основу й функцію – залицяння, женихання, парування молоді. Звідси й **актуальність теми дослідження**.

Новизна роботи полягає в тому, що вперше купальські пісні та обряди розглядаються в історичній ретроспективі: як було колись, і що залишилось донині.

Об'єктом дослідження є тексти купальських пісень та народознавчі коментарі про хід їхнього виконання, які зафіксували письменники і науковці.

Предметом дослідження є комплексне вивчення купальської обрядовості в історичному та дидактичному плані.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що зібрані матеріали можна використати при підготовці найновіших антологій купальських пісень, а також написанні наукових і науково-популярних статей з відповідної тематики.

Практичне значення полягає в тому, що результати роботи можна застосувати при читанні лекцій про календарно-обрядову поезію українського народу у вищій і середній школі.

Апробація результатів дослідження. Один із аспектів роботи – нарис Лесу Українки «Купала на Волині» - був озвучений в доповіді на щорічній студентській науковій конференції, що відбулася у квітні 2023 року.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатку та анотації.

РОЗДІЛ І
З ІСТОРІЇ КУПАЛЬСЬКИХ ПІСЕНЬ ТА ОБРЯДІВ

Здавна окрему велику групу календарно-обрядової української народної поезії складають купальські пісні (на західних окраїнах нашої етнографічної території, як писав Ф. Колесса, їх називають ще «собітковими»). У часи наших пращурів вони супроводжували обрядові ігри молоді й вірування старших, що були зосереджені навколо колоритного свята Купала. Воно традиційно відбувалося на початку жнив і в часи християнської Русі пов'язувалося з церковним Днем народження Івана Хрестителя (24 червня за старим стилем, 7 липня – за новим). У язичницьку давнину свято було одне з винятково важливих. Про це можуть свідчити, з одного боку, дотепер живучі традиції його відзначення та порівняно іще багаті залишки давніх вірувань і обрядів з вогнищами та іграми, пов'язані з днем Купала. З другого - поширеність останніх у багатьох народів Європи та в Індії. Ввечері напередодні свята Купала збиралися, запалювали повсюди вогні, веселились дівчата й хлопці в Польщі (тут це свято називається «соботки»), Чехії («купадло»), Болгарії («Иван-день). Колись в цей день у Франції сам король мав обов'язок запалити вогонь, навколо якого відбувались обрядові танці. Чимало таємничих повір'їв про коротку літню ніч перед Іваном відомо в Англії. На їх основі Шекспір створив свої «Нічні видіння на Іванів день». Свято було колись поширене в Шотландії, у генуезців (Італія), датчан, скандинавських народів, литовців (тут це свято відоме під подібним до нашого іменем Купайли). Очевидно, що таку поширеність купальських звичаїв та обрядів можна було б пояснити не стільки запозиченнями від інших народів, скільки тим, що первісні племена (як стверджував Д. Фрезер) усе ж мали в основі свого тривалого духовного життя спільні вірування та релігійні обряди, які в дуже загальних рисах дійшли до нових часів і до нас.

Уже перші письмові свідчення про купальські обряди та пов'язані з ними ігрища на східнослов'янських землях, як простежив відомий дослідник

старовини Л. Нідерле, відносяться до XI-XII століть. Десь у 1262 році в Іпатьївському літописі чи не вперше зустрічаємо назву «Купала». Але очевидно, що вона набагато давніша. Про це часто свідчать не тільки численні дані про купальське свято в інших народів світу, але й окремі тексти пісень. Одна з таких купальських пісень була записана в с. Ясень на Івано-Франківщині. Вона донині зберегла ще ім'я Бога Перуна (Бог грому і блискавки) та Бога вогню, світла - Лада. В цій пісні зокрема співалося:

«Гей, око Лада,

Леле Ладове,

Гей, око Лада,

Ніч пропадає,

Бо око Лада

З води виходить,

Ладове свято

Нам приносить.

Гей, Ладо!

А ти, Перуне,

Дай дочекати,

Ладо, Купала!» [17, с. 31].

Давнє свято Купала побіжно згадується також у перших церковних заборонах і різноманітних повчаннях, що спрямовувалися проти язичницьких обрядів. Із ними церква вела запеклу боротьбу, всіляко розчищаючи собі шлях до панування в Київській Русі. У таких численних документах час від часу читаємо, як християнське духівництво по-різному намагалося змусити тодішню молодь відвикнути від «сатанинських», «бісівських» ігрищ на лоні

природи під час гуляння народних свят, що, напевно, перейшли з язичництва. Вони звертали пильну увагу, найперше, на русальні й купальські обряди, святкування Ярила, Костроми, суботні святкування («соботки») чи на день Івана Хрестителя. У «Слові св. Іоанна Златоуста» проклиналися такі нічні ігрища, а на окремих сторінках підкреслювалося, що «жена на игрищах есть любовница сатаны и жена дьявола. Ибо пляшущая жена многим Мужам жена есть. А что мужи? После пития начинают плясание, а по плясании начата блуд творити с чюжими женами и сестрами, а девицы теряют свою невинность. Потом все они приносят жертвы идолам...» [17, с. 31-32]. До речі, цей справді еротичний момент купальської обрядовості знайшов своє відображення і в українських купальських піснях, що постали в той час.

Такі й подібні описи обряду на Івана Купала подають і пізніші церковні діячі і численні писемні пам'ятки, у яких в XVII столітті вже не одноразово зустрічається назва «Купало». І хоча в цих описах вже досить відчутна ненависть церкви саме до обряду Купала, усе ж таки вони представляють неабиякий науковий інтерес як для розуміння специфіки характеру давньої купальської обрядовості, так і для висновковування умов гоніння й всілякої заборони, в яких нашому народові довелося зберігати традиційний «поганський» обряд в християнську епоху і які згодом спричинили до його занепаду суттєвого.

Грунтовний, як на тоді, й трохи ширший давній опис Купала зустрічається, як зазначив О. Дей, в посланні ігумена Памфіла за 1505 рік. «Егда приходит день рождества предтечева, - писав український духівник у листі до свого псковського намісника, - и прежде того, исходят огньницы, мужия и жены чаровницы по лугам, и по болотам, и в пустыни и в дубровы, ищущи смертные отравы на пагубу человеком и скотом; ту же и Дикия корения копают на потворение мужем своим. Сия вся творят действом диаволим в день предтечева рождества, с приговоры сатанинскими. Егда бо приидет праздник, то святую ту нощь мало не весь град возмятется, и в селах возбесятся, в бубны и сопели и гудением струнным, плясканием и плясанием;

женам же и девкам и главами киванием, и устами их неприязнен крик, вся скверныя песни, и хребтом их вихляния, и ногам их скакание и топтание, ту есть мужем и отроком великое падение, мужеско, женско и девичье шептание, блудное им воззрение и женам мужатым осквернение» [17, с. 32]. Такі думки щодо обрядів духовенство часто озвучувало своїм прихожанам. Вони мали вплив на громаду.

Вкрай недоброзичливо згадувалося про святкування Купала у пам'ятці за 1551 рік «Стоглаві» - збірнику церковних законів на 100 глав. У цьому зводі, як і в посланні Памфіла, також змальована дуже неприваблива картина: «И бывает отроком осквернение и девкам растление, и егда мимо нощь ходит, тогда отходят к реце с великим кричанием, аки бесии, и умываются водою, и егда начнут заутреню звонити, тогда отходят в домы своя и падают аки мертвии от великого клопотання». Треба сказати, що богомільні люди сприймали це за «чисту монету» й собі засуджували.

Орієнтовно в цей час описав купальський звичай у себе на батьківщині польський поет-гуманіст Ян Кохановський (1530-1584) в поемі «Piesn swietojanska o sobotce». Вона справляє приблизно таке ж враження.

Значно більше свідчень про обряди на купайлицю знаходимо в пам'ятках XVII - XVIII століть. Автори різноманітних писань, пов'язавши свято Купала з відомою християнською легендою про обезголовлення Івана Хрестителя Іродіадою, почали дивитися на нього як на специфічне вшанування Іродіади й стали нещадно переслідувати й ганьбити. Прикметно, що український письменник кінця XVI - початку XVII ст. І. Вишенський, ярий захисник православ'я перед тоді наступаючим католицизмом, різко виступав проти тих явищ народного звичаєвого характеру, які суперечили суті православ'я. Він, зокрема, вимагав від усіх наших священиків, щоб: «Купала на Крестителя утопите и огненное скакание отсечите». Історія продовжилася коли у 1663 р. польський поет Б. Зіморович і собі подав згадку про купальські вогні та численні ігри навколо них, про вінки й ворожіння із ними у збірці віршів «Sielanki nowe ruskie». Там є згадки й про український обряд.

Згадки й перші незначні описи Купала в старих пам’ятках особливо цікаві для науковців і простих людей із пізнавального боку. Вони повсякчас допомагають уявити більш повну обрядову картину відзначення цього свята. Наприклад, у XVII ст., за свідченнями Густинського літопису, вона виглядала приблизно так: «В навечерие рождества Иоанна Предтечи собирается простая чадь обоего пола, сплетают себе венцы из ядомого зелия и препоясавшися билием, возметают огнь, идеже поставляют зеленую ветвь и емшеся за руце скоро обращаются окрестно того огня, поюще своя песни, потом через оный огнь перескакуют» [17, с. 33]. Майже так само описував свято Івана Купала й Інокентій Гізель в «Синопсисі» (1774). Він підтримував таку ж характерну для тодішньої православної церкви тенденцію щодо переслідування обряду Купала та його учасників. Такий підхід відображений у багатьох документах XVIII ст. До слова, гетьман П. Скоропадський у 1719 році видав спеціальний універсал, в якому всіляко картав «сборища під Івана Купала», як негідні безчинства. Він категорично наказував «бесчинщиков крепко істязовати, а преслушных от церквы одлагати». А по інший бік теперішнього польського кордону у 1723 р. Перемишльський спеціальний децезіальний собор в місті Березові категорично заборонив танці біля вогню на це свято, як передсудний звичай. Далі у 1769 р. було оприлюднено спеціальне розпорядження українського військового генерального суду про повну заборону купальських вогнів. Серйозним приводом до того стала нагла смерть дівчини, яка, скачучи через вогонь в м. Ічні тепер Чернігівської області, вдарилася і забилася. За той рік зберігся цікавий документ – окреме донесення охтирського священника М. Зіньковського білгородському єпископу про язичницькі ігри своїх прихожан. Він доповідав, що «Прихожане мои, – войсковой обыватель Иван Шейка и сын его Иван с товарищи счинили на улице, у ворот того Шейки, того же июня 24 дня... богопротивные действа и поставили некоторого идола, называемого «Купала» или «Марена», одеянного в женское одеяние и украшенного на голове цветами и от дерев ветвями, пред коим поставлен был

стол, а на том столе неведомо с каким напитком стклянница, и перед оным идолом собраны были девки и пели богомерзкие песни» [17, с. 33–34].

Трохи згодом, у 1774 р. в Чернігівській духовній консисторії слухалося спеціальне донесення священика с. Церковщиць про дії прихожан їхньої парафії, які «всякого летняго вечера, а часто и целую ночь, собравшись на улице, спевают веснянки, отправляют неких ся русалок, прославляют спеванием и на все горло сего идола Купала, против праздника рождества Крестителя Иоанна кладут по улицам и огонь с песнями купаловыми и плясанием».

Тотальне переслідування купальських обрядів упродовж кількох століть призвело до їх забуття у багатьох місцевостях. Так у 1890 р. Х. Ящуржинський був змушений відзначити, що в Уманському повіті Купала дорослі парубки і дівчата вже не святкують. Тут вже тільки діти влаштовують примітивну забаву зі скаканням через вогонь. Він писав, що «Величне слов'янське свято Купала, з вечірніми багаттями, з обрядовим скаканням через вогонь, із качанням запаленого колеса в річку, з хороводами і піснями все більше й більше приходить в забуття» [76, с. 326].

Згаданих свідчень, вважаємо, цілком досить, щоби переконатися, що характерними й обов'язковими обрядами купальського святкування з давнього часу є запалене велике багаття, перестрибування парами через вогонь, пісні й танці молоді навколо заквітчаного дерева марени, його потоплення, купання в річці, ворожіння на плаваючих вінках тощо. Непоодинокі записи купальської обрядовості та пісень з XIX ст., незважаючи на багатовікове тотальне викорінювання їх усіма церквами і місцевою владою, і зараз фіксують ці ж самі обряди і звичаї. Народ ревно оберігав їх, як дорогу колективну реліквію, що давала йому змогу щорічно й безтурботно побавитись і добре повеселитись, забувши на певний час про втому від тяжкої праці, неприваблівi будні свого гіркого життя.

Про незгасаючу зацікавленість молоді до цього свята, що на кінець XIX ст. вже майже зовсім втратило свій обрядовий зміст і перетворилося

винятково в забаву, свідчать численні фольклорно-етнографічні описи з різних місць українських земель. Цікавий опис-нарис Купала з Ковельського і Звягельського повітів на Волині, здійснила Леся Українка:

«Звечора хлопці крадуть де-небудь солом'яника, старого, - власне крадуть, бо просити не годиться. Солом'яника того звуть «козубом». Того козуба хлопці тягнуть по селі, біжучи якнайшвидше і співаючи, а назустріч їм виходять люди і роблять «перейму», тобто складають на вулиці тріски, поліна, старі кошики і т. ін., - все то знадоби для купальського вогнища. Все теє хлопці забирають і пакують у козуб. Таких перейм буває кілька і хлопці ледве можуть забрати все паливо. Козуба виносять на вигін за село. Там уже збирається цілий гурт людей, більше молодь, але й молодиці, часами і з старших дехто. Співають тільки дівчата та часом відповідають їм на співи й хлопці. Хлопці тим часом запалюють козуба, устромивши в нього високі тички, щоб вогонь горів вище. Люди, що приходять дивитись на Купала, повинні принести з собою теж різний підпал. Кажуть, що в давніші часи всякого, хто приходив з порожніми руками, хлопці били, через те й досі є купальна приказка: «Хто прийде без поліна, той піде без коліна». Поки вогнище палає, дівчата співають пісень, часом зачіпаючи хлопців у тих піснях; тоді хлопці й собі відповідають, часом піснями, а частіше жартами, часом не дуже-то призвоїтими та лагідними. Взагалі увесь час ведеться якесь жартівливе змагання дівчат з хлопцями. Так, наприклад, від часу до часу хлопці вихоплюють з вогнища віхті соломи з вогнем і кидаються з ними поміж дівчат, тикаючи їх дівчатам в лице й розганяючи дівчат по полю, але дівчата вертаються і знов віддячуються хлопцям насмішливими піснями.

Коли козуб згорить до половини і вогонь трохи понижчає, тоді хлопці починають скакати через нього. Потім, коли вогонь почне пригасати, всі розходяться з піснями додому.

Вогню купальського не гасять, а лишають його, щоб сам дотлів до останку.

В Зв'ягельському повіті хлопці кладуть вогонь, а дівчата вбирають деревце, березку. Вбирають її вінками, биндами і запаленими свічечками. Деревце теє зветься купало. Самі дівчата убираються у великі вінки з різного зілля та квіток і мають при собі ще по вінку. Вони водять коло біля деревця і співають, хлопці тим часом скачуть через вогонь. Часом хлопці пориваються вхопити деревце, тоді дівчата боронять його і співають на хлопців різні прикрі пісні. Врешті хлопці хапають деревце і палять його, або кидають у річку, а дівчат, що пробують оборонити своє «купало», самих не раз «купають» у тій же річці.

Одспівавши купала, часом дівчата ворожать на вінках. Дівчина пускає на воді два вінки, один загадує на себе, а другий на якого хлопця: коли вони зійдуться докупи на воді, то значить дівчина буде в парі з своїм хлопцем. Або так: дівчина тичкою спускає свій вінок на дно річки; коли він спливе на верх, то дівчина піде заміж у той рік» [63, с. 276].

Інший, не менш цікавий опис справляння Купала, здійснив у Ніжинському повіті на Чернігівщині відомий фольклорист О. Малинка («Етнографічний огляд». Кн. 37. 1898. С. 128-129) майже в той же час, що й Леся Українка: «...24 червня дівчата збирають квіти: волошки, барвінок, кукіль, красолі, жоржину та ін. Із цих квітів в'ють гірлянди; потім беруть палку 1 – 1,5 аршини, що внизу має рогулю, до неї з протилежного верхнього кінця прив'язують навхрест другу палку меншого розміру і обмотують палки гірляндами квітів. Виходить, таким чином, щось схоже на фігуру людини, яка стоїть із розведеними ногами й руками; на доповнення подібності пов'язують їй на голову хустку, а на шию вдягають намисто з стрічками. Це опудало зветься «Іваном». В селі іноді роблять кілька «Іванів». Після обіду Іван ставиться де-небудь на плоті чи на воротах; дівчата з піснями скачуть через кропиву, зв'язуючи її у великий пучок, що ставиться посеред вулиці. Ввечері Івана несуть до річки; там його одна з дівчат кидає у воду, і куди попливе Іван, в той бік цій дівчині судилося вийти заміж. Іноді Івана лише купають у воді з піснями і потім його розривають на частини; кожна дівчина бере собі кілька

квіток, береже їх «до Петра» і в цей день (29 червня) кидає квіти у воду, бажаючи дізнатися, в яку сторону вона вийде заміж.

Поки влаштовують опудало, потім, коли його носять по селу, купають або скачуть через кропиву, - постійно співають пісні».

Отже, у різних регіонах України головні елементи купальської обрядовості, пов’язані з вогнем і водою (щоправда, в окремих випадках його може заміняти кропива), набули елементів місцевого колориту. Незначні елементи обряду пов'язані зі збиранням палива по селу. Про це, власне, згадувала Леся Українка. До них іще належать і цілоденні гуляння дівчат з піснями по вулицях в очікуванні вечора і, звичайно, купальської півночі. А в деяких населених пунктах викачування по дорозі запаленого дерев’яного колеса, і стародавній звичай класти на грядки в городі гілочки з верби та готових вінків, аби був добрий урожай.

Виходячи із таких різнорідних матеріалів, первісна суть купальського обряду, як видно, ще далеко не розкрита наукою. За поданням вчених міфологічної школи, швидко поширилося світом визначення Купала як свята на честь повороту сонця з літа на зиму. Та на надуманості і штучності цього погляду вже не раз акцентували подальші дослідники. Дійсно дивно, яким чином могла виникнути колись в давнього язичника думка про нібито завмирання природи і її поворот на зиму в період найбільшого життєвого розквіту. Адже коли вона буяє й наливається, тоді сонце грає на небозводі, і, за народними віруваннями, розцвітає навіть папоротник в нічному лісі.

Із цього випливає якраз навпаки, що прославляння перемоги життя, вшанування життєдайних сил природи, насамперед сонця й води, були із найдавніших часів головним змістом цього свята, що припадало на середину літа. Відомий дослідник народної обрядовості О. О. Потебня пов’язував купальські вогні з образом сонця, а також із життєдайним небесним вогнем, що має неабияку силу давати врожай, а заразом і звільняти людину від злих сил.

Життєдайними купальськими урочистостями та іграми наші далекі пращури висловлювали своє захоплення і радість з нагоди остаточної перемоги сонця, а відповідно й тепла, краси і благодаті в природі. Як зазначав О. Веселовський, саме тому язичницьке Купало було також і общинно-родовим святом. Воно, як правило, завершувалося одруженням та прийняттям до роду нового члена.

Скидається на те, як зазначав О. Дей, що, виходячи із такого трактування обряду, можна пояснювати і його назву «Купало». Найменування могло постати на основі головних атрибутів свята. Найперше, або як характерне для народної обрядової поезії уособлення скакання через вогонь (що насамперед означало процес очищення («купить»), а разом із тим набирання в себе життєдайної сонячної сили), або ж як поєднання («купа») (що у свою чергу могло відбивати магічне й символізуюче спрямування до плодороддя), або як традиційне очищення водою – купання у річці, ставку чи озері. Та були й дослідники які вбачали в язичницьких іменах Купало, Марена відгомони дохристиянських міфів. Вони вважали їх іменами давніх божеств. Однак такі погляди не дістали необхідного обгрунтування. Послідовні дослідники обряду ніде не знаходили аби стародавні письменники чи літописці згадували якогось Купала чи Марену серед дохристиянських богів. Вірогіднішою очевидно є точка зору О. О. Потебні, який пов’язував купальський вогонь із поганським жертвоприношенням вищим силам.

Досить поширені купальські пісні, на жаль, дуже мало відобразили зміст самого обряду. У них побіжно / фрагментарно зустрічаємо лише мотиви купання і потоплення спеціально приготовленого обрядового опудала - Купала, Коструб онька або Марени. Такі тексти, безперечно, належать до найдавніших у літньому циклі. Вони найтісніше пов’язані з обрядом очищення, як провідним у купальському святковому відзначенні. Подібними є й мотиви давнього ворожіння на вінках і пускання їх на воду. На авторитетну думку деяких народознавців, воно несе в собі важливий відгомін первісних ігрищ і умикання (або викрадення) дівчат біля води. Залишки язичництва

вбачаються і в магічній символіці автентичної пісні про втоплену дівчину, і в давній пісні про брата, який хоче зарубати сестру, з тіла якої виростуть три зіллячка - васильки, барвінок і любисток. Неординарно відображає язичницькі традиції неунормованого парування молоді під час свята Купала й пісня про Івана та Мар'ю (сестру і брата), що зрештою стали подружжям. Цей текст, як трохи пізніше нашарування традиційних купальських пісенних мотивів, різко виступає проти таких старих етичних норм. З позицій нової моралі він картає стихійні еротичні крайності купальського святкування. Через подібне заперечення можна чітко вловити одну із характерних рис поганської обрядовості, яка видозмінилася з плином часу.

Яскраві картини чудесного перетворення людини в дерева, квіти, кущі, які знаходимо в окремих купальських піснях, є безперечним відгомоном первісного антропоморфного ставлення її до природи. Вони яскраво засвідчують, як і замовляння та ворожіння в цей день, важливе значення магічного елемента в купальській обрядовості дохристиянської доби. Далекі предки українців сподівалися на допомогу від природи в період її найбільшого розквіту, буяння. Таке світосприймання давнини і внесло в нашу пісенність елемент, який у нові часи надав деяким текстам так званого баладного характеру.

Так повелося, що з купальськими іграми безпосередньо пов'язані пісні-звертання до Купала («Купайло, Купайло! Де ти зимувало?») або до святого Яна, щоби він «запалив собітойку» (тут відчутний вплив церкви). А далі короткі пісні про плетіння вінків та численні ворожіння з ними, а за ними - пісні-замовляння проти чаклунок, відьом і «нечистої сили». За повір'ями, усі вони є надзвичайно небезпечними в ніч проти цього свята. А ще існують і виконуються пісні-запрошення до досвідчених молодиць вийти на вулицю та запалити купайлицю, які перебувають у тісному зв'язку із обрядом.

Х. Ящуржинський зазначав, що «Купальські пісні співаються особливим, своєрідним наспівом, одноманітним, протяжним і, якщо можна так висловитись, архаїчним. В цьому співі так і чуються грецькі пісні навколо

жертовників. Обрядовість, що здійснюється на святі Купайла, ще до деякої міри зберігає міфічне забарвлення, зате пісні, принаймні ті, що співаються тепер, рішуче не витлумачують обрядовості, як це буває в інших випадках. Більшість купальських пісень нагадують весільні» [76, с. 327].

Однак головним, і треба наголосити найбільш бурхливим струменем купальських пісень є пісні про кохання (а також про сватання, подружнє життя) та жартівливі пісні. Вони опосередковано пов'язані з Купалом лише тим, що відданиці співають їх в день цього свята. І то - переважно під час водіння хороводів навколо Купала чи Марени. Вони природно зливаються з веснянками та петрівочними піснями за основними мотивами і змістом і фактично є їх продовженням літньої пори. Буйна природа до глибини душі вражала закохані молоді серця творців і виконавців пісень. У такий спосіб вони прагнули вилити мрійливі враження та веселі душевні зворушення в багатих і щедрих тонах. Тому й зрозуміло чому купальські ліричні пісні відзначаються такою винятковою красою – багатими психологічними паралелізмами та яскравими художніми образами. Вони оспівують окремих хлопців чи дівчат на виданні, чиї імена, як правило, називаються в пісні. У них також йдеться про певну пару закоханих молодих людей чи вихваляється дівоча краса. Такі теми завжди супроводжуються психологічно спорідненими красивими картинами з життя природи, що часто виступають у порівняннях, паралелізмах, яскравих рефренах (приспівах). Чи не найчастішими образами у таких текстах є «ясен місяць», «сяючі зорі», «граюче сонце», «яскраве полум'я», «шаріюча вишня», «червона рожа», «зріюче жито» та ін. Прикметно, що всі вони переповнені гамою яскравих літніх кольорів. У такому застосунку вони символізують полум'яність почуттів закоханих (тексти «Посію я рожу», «Ой шаріла вишенька, шаріла», «Та зоряла зіронька, зоряла» та ін.).

Переконливо домінуюча в піснях літнього циклу тема кохання розробляється в купальських, як і в петрівочних, з надзвичайно глибокою силою почуття, відвертими освідченнями в любові до конкретної особи, з великою пристрастю і ніжністю. Така пісня ставить коханого вище за батька й

сестер і братів (до прикладу, як у тексті пісні «Рожа»). У творі заявляється про щире бажання дівчини віддати милому руку, висловлюється захоплення дівочою і парубочою красою. Смілива дівчина не соромиться признатися піснею у своєму коханні:

«Люблю медочок,

Бо солоденький,

Люблю Іванка,

Бо молоденький.

У нього носочок,

Як огірочок;

Його брівочки,

Як шнурочки;

Його борідка золотенькая,

Його Марійка молоденькая» [17, с. 39].

Широко і щедро розробляється в купальських піснях особлива українська тема сватання, що виражена образами дарування віночків, купування гостинців, перснів та подарунків, вишивання сорочок та ін. У ній звучать також і мотиви про розмови відданиці з матір'ю про залицяльників, і мрії спільної праці із милим на своєму полі, і турботи про ще не готові рушники, і недвозначні натяки про «біленьку постілоньку», і відверті запитання:

«Ой в городі вишня,

Чому не черешня?

Ой ти мене любиш -

Чому не беремся?» [17, с. 40].

Купальські пісні усім своїм глибоким змістом і образною системою закликають молодь однозначно брати шлюб - паруватися. У зв'язку із цим, в них, як і у веснянках, часто зустрічаємо контрастні картини з родинно-побутової сфери. Це й одвічне протиставлення дівчини, до якої не просто свататися, але із якою легко жити, - вдовиці, із якою навпаки легко брати шлюб і важко жити; і протиставлення милого й нелюба, рідної матері й свекрухи; і безтурботне життя дівчини у батьків, а потім в родині чоловіка та ін.

Тільки в купальських піснях, як в жодному іншому календарному циклі (за винятком окремої групи сороміцьких весільних пісень та коломийок), є певна кількість поетичних текстів еротичного характеру. Вони, як уже наголошувалося раніше, є посутнім відгуком давньої магічної мети купальського дійства - сприяти всілякому плодороддю.

Разом із тим, серед купальської пісенності є тексти жартівливого та сатиричного змісту. Твори якнайкраще підтверджують бадьорий і життєрадісний характер свята. У таких коротких піснях, які виконувалися переважно при розпалюванні купальського вогню та перестрибуванні через нього, дівчата висміювали хлопців. Вони також не приховуючи глузували з окремих пар, картали лінивих дівчат, хвалькуватих хлопців. Інколи ці пісні вражали своєю дошкульністю, бо виконавці могли називати імена конкретних об'єктів насміху. Співаки вміли сміливо й дотепно користуватися вдалими гіперболами при змалюванні помічених вад окремих людей.

У сучасних українських купальних піснях, що збережені до нашого часу, обрядове і звичаєве, на жаль, вже майже повністю стерте часом. Таємнича поетична атмосфера посеред літа - єдине, що недоторканно збереглося від них. Вона по вінця виповнена бадьорим колективним настроєм, життєрадісна, приваблива, притягальна, з елементами драматичного й незвіданого. Отож не дивно, що вона вабила до себе багатьох вітчизняних художників слова.

Уже на початку 30-х років XIX ст. український письменник М. Гоголь написав свій «Вечір проти Івана Купала», а М. Маркевич у збірці «Украинские мелодии» в романтичному піднесеному дусі описав звичай напередодні Івана

Купала. Трохи згодом Я. Головацький у вірші «Два віночки» використав мотиви купальської пісенності. У 1840 р. Стецько Ш[ереперя] видав у Харкові «Купала на Ивана» - «малороссийскую оперу в трех действиях, в которой обряды Купала и свадьбы, как водится у малороссиян, представлены в подлинном их виде с национальными песнями». Чимало творів за матеріалами та сюжетами купальської обрядовості з'явилося у другій половині XIX ст., серед них варто згадати два вірші зі збірки «Ужинок рідного поля» (1857). Їх, очевидно, написав упорядник альманаху М. Куций. Заслуговують на увагу й пісня А. Вахнянина «Гей, на Івана, гей, на Купала», драма М. Старицького «Ніч під Івана Купала», сцена А. Шабельської (О. Толочинової) «Під Івана Купала», вірші на цю тему Я. Щоголева, У. Кравченко та цілого ряду інших українських поетів.

Купальські пісні та обряди також записували В. Камінський [19], Ю. Климець [23], О. Дей [33; 71], Дніпрова Чайка [42], Н. Присяжнюк [54], А. Путь [55], Г. Танцюра [56], В. Гнатюк [65], Зоріан Доленго-Ходаковський [66], М. Гайдай [67], О. Потебня [68], Осип та Федір Бодянські [69], С. Тобілевич [70], О. Чебанюк [18]. Обряди на свято Івана Купала досліджували: О. Дей [7], В. Верховинець [2], М. Жуйкова [14], К.Квітка [21], М. Костомаров [26], З. Кудрявцева [30], В. Маковій [35], В. Давидюк [4], Л. Єфремова [41], Л. Іваннікова [50] та ін.

Розробка й обігрування купальської теми тривала й у другій половині XX століття. Продовжується вона й на початку нинішнього, суворого для української нації. За періоду радянської влади купальські пісні та обряди намагалися припасувати до нових умов, забуваючи найперше про те, що без розуміння давніх вірувань наших предків, справжньої мети обрядів, його не можливо використати в атеїстичному, дикому суспільстві.

РОЗДІЛ ІІ
КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ ТА ОБРЯДИ У ЗАПИСАХ МАРКА ВОВЧКА, ОПАНАСА МАРКОВИЧА, ЛЕСІ УКРАЇНКИ

2.1. Святкування Купала на Житомирщині в записах Марка Вовчка

Марко Вовчок зафіксувала два варіанти оповідей про святкування Івана Купала на Житомирщині. Першу розповідь (варіант А) записано від Палажки Кітчиної з хутора Петрушівка Борзнянського повіту (Зберігається у відділі рукописів ЦНБ. Фонд Марка Вовчка. Ф. 1. Од. зб. 1323. Арк. 8). Другий коментар трохи розлогіший (варіант Б) записано від Теклі Дончихи з міста Джуньків Бердичівського повіту (Зберігається там же у ЦНБ. Фонд 1. Од. зб. 1323. Арк. 9).

«На саме Купало, увечері, хлопці винесуть кулів десять соломи з дому; кладуть хоть і чотирі доміста, а потім підкладують, - а заразом всіх не палють, а три або чотири. Викрешуть огню да попереду скакають. Беруть у лісі зілля: братики і сестрички, Івашкові головки, беруть і городнє зілля всяке, яке є у городі (так, як на Маковія святять): любисток, м'ята, барвінок; і калину ламлять, хоть і цвіт, так туди в'яжуть, матошник, мак, васильки червонії і ті, що біло цвітуть, гвоздики, чорнобривці, - усяке, яке єсть зілля, сплетуть» [72, с. 111]. Одна дівчина візьме із зелені квітку на одну сторону і на іншу, на цей бік буде висіти і на той, та хрещиком переложить, та примотає нитками навхрест, надіне на голову. Так молоді й скачуть через вогонь; притримуючи правою чи лівою рукою. А далі розженеться, - так через вогонь і перестрибне; коли хто стоїть напроти, що не видно за вогнем, то впаде. Дівчата-учасниці дійства з однієї сторони скачуть, а хлопці з другої; попереду хлопці, а потім дівчата у своїх вінках. А потім уже як поскачуть, вогонь розіб'ють, щоб не було. В народі кажуть, що відьми крадуть той вогонь, що вони до корів ходять, молоко забирають. І вогонь (то вони для того) загасять і попел рознесуть, щоб зовсім не було. А вже коли скачуть, то співають дівчата і парубки: «На Петра хліб пекла» і «Іване-Івашечку», а то ще «Сьогодні Купала, а завтра Івана».

«На Петра хліб пекла,

На Івана вибирала.

Купала на Івана!

Купався Іван

Да в воду упав.

Купала на Івана!

Купався Іван,

Доведеться і нам.

Купала на Івана!» [72, с. 113-114]

Увечері проти Івана в Петрівку позбираються дівчата на вулицю і виріжуть собі вербу (самі дівчата, а хлопці набоці вже стоять) гільчасту. Її застромлюють в землю, закопують ту вербу й прибирають гарно квітками, заквітчують барвінком і всіляким таким зіллям: рожою і рутою, і чорнобривцями, й повняками, і маком червоним. На самім верху виплітають вінки з калини, з барвінку і з пір'ям (є гусячі кругленькі) і кожну гіллячку уберуть, хоча би і найменшенька. Є такі по лісі ростуть білі квітки, і сині, і жовті є, брат із сестрою, то й те рвуть на Купайла. До того часу, як те Купайло уберуть геть зовсім, вже скінчать, позбираються за руки та й водять хороводи навколо нього та співають - самі дівчата; а хлопці граються або у м'яча, або так стоять. На самому початку співають: «Ой вийди, вийди, молодице», або: «Ой бив мене нелюб», або: «Посію я рожу», «Купалася ластівочка», «Ой на городі катран», «Ой у лісі, в лісі на клинку», «Через наше село дерево везено» і всі, які в Петрівку співають, а по Купайлі вже не будуть співати.

Переспівавши, ламають його зверху до землі, натиснуться до нього: котра дістане рукою, то та і уломить; та несуть і кидають на огірки; огірки зав'язуються, - щоб росли. Як розбігаються, то вже співають «Перекладу кладку»:

«Покладу я кладку

Через муравку -

Вербову, вербову.

Час вам, дівочки,

Додому, додому» [72, с. 118].

А молоді й старі жінки (котрі добре знають порядок проти чого) ввечері перед святом Івана Купала рвуть траву чорнобиль, а також лопухи в городі і готують по одній березі й затикають її під стріху (ніби замаюють). Потім вони висохнуть на сонці. Тими лопухами голову парять, коли дуже болить, а чорнобиль беруть у самий розпал жнив, як йдуть у поле жати. Кладуть під пояс, щоби не боліла перший раз спина, не тягло її.

2.2. Купала в Нівгородку у записах Опанаса Марковича

Опанас Маркович на початку 60-х років XIX століття підготував до друку кореспонденцію «Купало в Нівгородку» для «Чернігівського листка» (1863. № 10. С. 73-74) за підписом «Опанас». Через 120 років матеріали цих записів використав О. Дей при упорядкуванні й підготовці до друку «Фольклорних записів Марка Вовчка та Опанаса Марковича» (Київ, 1983) [72, с. 118-119].

Нівгородок, 24 червня. - Перед Іваном, 23 червня, після обіду на великому базарі стояв рядочок, пар на десять, дівчат, молодиць і бабусь, із зіллям, квітами лікарськими, вінковими і з робленими вінками. Тримали зілля: любистку, кануперу (кануфер по-тутешньому), м'яти, чебрецю (по-тутешньому чебрик), материнки, ромену (по-тутешньому ромашка), рути, пижма (у ньому дітей купають), крівки (кровка по-тутешньому), дріку, підбілу (від шлунку), чистику всілякого - чоловічого й жіночого, деревію (редевій по-тутешньому і ще серпоріз), делени, буркуна, бузинового цвіту й шовкової трави.

Дівчата сплели вінки трьох розборів: з городніх та садкових квіток; з волошок (васильків по-тутешньому), сокирок і куколю, з любистку, кануперу і шовкової трави. Останні, великі, О. Маркович не знав напевно, чи продавалися у квітковому ряду (шовкову траву добре знав, і бачив), а були на самомуі грищі купаловому не на одній голові.

Коли смерклося, і звечоріло зовсім, О. Маркович поїхав, дякуючи добрим людям, на Заруччя, де протікав потічок, що відмежовує Нівгородок-город, по-старосвітськп кажучи, із залишком валів на ньому, від Нівгородка-міста, де й досі мешкали самі лише міщани, з малою кількістю козаків, і жили вони собі там любо, по-селянськи. На Заруччі їм було сказано їхати на Благовіщенську парафію. Перегнувши гору під самим Благовіщенням, круту та довгу, вони їхали-їхали по тій парафії, між городами, з одного боку жита підступили, а далі і зовсім у жита в'їхали: перед ними заблимали вогники на дорозі. Оце ж і воно: Купало.

Маленькі й великі дівчата та хлопчики - усе в розкішних вінках; парубки в брилях, шапках, деякі в картузах. Одна пара чобіт та одна черевиків, а то - гуляй личаки! А хто босий був, то іще веселіший, розкутіший.

Місцеві хлопці за дівчатами, дівчата за хлопцями біжать по дорозі, біжать-скакають, через чотири один за одним розпалені з соломи невеличкі вогнища. Біжать регочучись, вигукуючи: агу! ай славно! ізслизли, нема. А місяць, зорі мов аж прихилилися з веселим небом ближче, все ближче до любих їм голів. Мріють дівочі в квітчастій гурбі, перед Купалом. Їх бачать добре зорі, місяць. Погляньте, що там за добро! маненьке хлоп'я у вінку зараз кинеться, розгорне полум'я - їх покаже.

- Чого стади, співайте! – крикнули парубки на них. Ті заспівали:

«Іване! Івашеньку!

Клин-дерево ізрубано, Іване!

Іване, Івашеньку,

Да на Дунай покладено.

Туда ійшов да рум'янин,

За ним ішла да рум'яночка;

Озирнувся, улякнувся -

Не чорт нясе, сама іде.

Клин-дерево ізрубано,

Да на Дунай покладено,

Туда ійшов да Гаврилечко,

За ним ішла да Матронечка;

Озирнувся, ізрадувавсь -

Не Бог несе, сама іде» [72, с. 119].

Але так вже то жалібно дівчата виводили того, в кінці кожного віршика, «Іване», що мов би справді якогось Івана-Івашенька, чи це вчора страченого, чи загубленого, не одній любого-милого, приплакали, величали. Хоча того Івашенька і пам'ять вже забулась між людьми, разом зі всією незаписаною історією предвічною.

Трохи далі стояли осторонь три молодички, без вінків, понуривши, схиливши голови, дивилися сумно на пережите, що їм не вернеться вже. А після пісні про Івана й додому тихо побрели, наче на йому усе грище, і більше вже нічого дивитись.

Та дерева старого такого вже нема на наших сторонах, щоб не зазнало Івашенька, а однолітки жита – куди ж їм! Дарма, що постали стінами над шляхом, буяють колись буйні, нарікають щось на себе, - аж зблідли, посивіли. А потім молодь буде на притихлому просторі грати, серпів дожидати, нехай он хлопці останню іскру Йванову розтопчуть.

Опанас Маркович так «розбалакався» про Івана Купала, що ніби опинився на другому світі, - у щирій, справжній, як саме богомілля старовічності, гулянці народній.

2.3. Нарис Лесі Українки «Купала на Волині»

1971 року видавництво «Музична Україна» видрукувало великий за обсягом том фольклорних фіксацій Лесі Українки («Народні пісні в записах Лесі Українки та з її співу» [38]. Київ). До зібрання також увійшли записи із голосу Лесі Українки, що їх здійснили Микола Лисенко і Климент Квітка. Упорядники видання, С. Й. Грица і О. І. Дей, вмістили тут календарно-обрядові тексти: веснянки (ігри, пісні, танки), купальські та петрівочні пісні, жниварські пісні, колядки і щедрівки; родинно-обрядові пісні; пісні на колодку; пісні про кохання; пісні про родинне життя і жіночу долю; суспільно-побутові пісні: козацькі, рекрутські та солдатські, кріпацька пісні, пісня арештованих, пісня про правду і неправду; балади; думи; жартівливі пісні; танцювальні пісні; коломийкові пісні; дитячі ігри та пісні з приспівками для дітей; казки; мелодії народних пісень із Волині, які додала Леся Українка до «Лісової пісні» [38].

У 9 томі зібрання творів Лесі Українки в 12 томах (Київ, 1977) упорядники О. І. Дей і С. Й. Грица вмістили фольклорні записи Лесі Українки: нарис «Купала на Волині»; колодяженські пісні із рукописного зошита; записи, зроблені в селах Довгополе та Буркут; дитячі ігри, пісні й казки; народні пісні до танцю; твори із репертуару кобзаря Гната Гончаренка; записи пісень із голосу Лесі Українки, що їх здійснили Микола Лисенко і Климент Квітка [62].

Леся Українка у вступному слові до нарису зазначила, що на Волині на час запису ще в багатьох місцях зберігався звичай справляти стародавнє свято Купала.

Зокрема у Ковельському повіті справляли Купала так: звечора хлопці крали де-небудь солом’яника старого (Солом’яник, як прокоментувала Леся

Українка, - великий кошик, плетений з соломи, завбільшки з велике барило, в нього зсипають збіжжя і борошно). Чому крали, бо просити не годиться. Солом'яника того називали козубом. Того плетеного козуба хлопці тягнули по селу, біжучи якнайшвидше і співаючи, а назустріч їм виходили люди й влаштовували перейму. Вони складали на вулиці на купи тріски, поліна, старі кошики і т. ін. Усе оте - знадоби для купальського вогнища. Хлопці все те зносили звідусіль і пакували в козуб. Таких галасливих перейм могло бути декілька. Задіяні хлопці ледве могли забрати все те паливо. Козуба урочисто виносили на вигін за село. Тим часом там збирався цілий гурт людей, найбільше молоді. Серед них були й новоспечені молодиці, а іноді й старші.

Співи розпочинали винятково дівчата, та їм відповідали у деяких випадках хлопці. Розпочинали, як правило, з якої-небудь короткої пісні, найчастіше «Ой молодая молодице» (пісня № 3 у записах Лесі Українки). Розохочені хлопці тим часом запалювали козуба, устромивши в нього високі дерев'яні тички, щоб вогонь горів іще вище. Місцеві люди, які приходили подивитися на Купала, повинні були принести з собою також різноманітні заготовки для підпалу. Розказували, що колись, у давні часи, кожного, хто приходив з порожніми руками, хлопці били. Саме через це й досі побутує в тих краях відома приказка на це величне свято: «Хто прийде без поліна, той піде без коліна». Та поки купальське вогнище палало, дівчата співали пісень, час від часу зачіпаючи хлопців у тих текстах. На це хлопці, у свою чергу, відповідали їм, іноді піснями, а найчастіше жартами. Такі перепалки часом були не дуже-то призвоїтими та лагідними. Взагалі упродовж таких сходин велося своєрідне жартівливе змагання між дівчатами та хлопцями. Хлопці від часу до часу вихоплювали з вогнища віхті соломи з іскрами й кидалися з ними поміж дівчат. Вони тикали їх дівчатам в лице і розганяли їх по полю. Та розпашілі дівчата повертались й знову віддячували хлопцям насмішливими піснями й дотепами.

Учасники дійства спостерігали: коли козуб згорить до половини і вогонь трохи спаде, тоді хлопці починали скакати через нього поперемінно. Згодом, коли вогонь почне пригасати, всі розходилися з піснями додому щасливі.

Традиційно вогню купальського не гасили, а залишали його, щоб дотлів до останку сам.

Трохи інакше відбувалося свято у Звягельському повіті: тут хлопці розкладали вогонь, а тим часом дівчата вбирали деревце, берізку. Вони прибирали її вінками, стрічками (по-місцевому – биндами) й запаленими свічечками. Таке деревце звалося купало. Місцеві дівчата убиралися у великі вінки, сплетені із різного зілля та квіток і мали при собі в руках ще по одному вінку. Учасниці водили коло біля деревця й співали, а тим часом хлопці скакали через живий вогонь. Бувало, що хлопці поривалися вхопити деревце, тоді дівчата заходилися боронити його й співати на них різні прикрі пісні. Зрештою хлопцям таки вдавалося схопити деревце й спалити його або кинути в річку, а дівчат, котрі пробували боронити своє купало, не раз скупали в тій же річці. Усе це відбувалося весело й дуже гамірно.

Дівчата, відспівавши купала, іноді ворожили на вінках. Кожна дівчина пускала на воду два вінки. Один вона загадувала на себе, а другий на якогось конкретного хлопця. Якщо вони зійдуться докупи на воді, значить дівчина буде в парі зі своїм хлопцем. Або могли робити ще й таке: дівчина довгою жердиною спускала свій вінок на дно річки; якщо він спливав наверх, то це означало, що дівчина піде заміж у той рік за свого судженого.

Пісні з села Колодяжного

Перша пісня, що зафіксована у двох варіантах, має купальсько-петрівчаний характер. У ній йде мова про дівчину (невістку), яка не виспалася у коротку петрівчану ніч. Ім’я дівчини може варіюватися, вона може називатися Маланочка, Наталочка, Купалочка, або ж просто дівочка.

«Ой на Купала-Купалочка

Не виспалася Наталочка.

Погнала бички дрімаючи,

На кілки ніжки збиваючи.

Ой дай же, Боже, дощі вночі

На Наталчині чорні гочі!» [62, с. 11].

Через мотивну спорідненість з петрівчаними піснями у купальських піснях фігурують одні й ті ж персонажі.

«Темная нічка-петрівочка.

Не виспалася наша дівочка,

Погнала бички дрімаючи,

На кілки ніжки збиваючи,

Приточи, боже, більше ночі

На Наталчині чорні гочі!».

(Леся Українка наводить паралелі подібного тексту, які почерпнула в: Zbior wiad. do antropoI. кг. V. 29. № 13; І. Галька. Народний празник Купала. Львів, 1861. Ст. 19. № 1; Чубинський. Труди. III. Ст. 202, № 11).

Серед текстів календарно-обрядової лірики літнього циклу, Леся Українка зафіксувала тексти, у яких мова йде про залицяння, сватання, заручини та одруження молодої пари, яка фактично робить репетицію до цих обрядів під час свята Івана Купала. У наступній пісні йдеться про вже заручену, а чи можу й навіть заміжню дівчину-жінку, яка скаржиться на своїх свекра та свекруху, котрі не жаліють її як свою дитину, а змушують до тяжкої роботи.

«- Ой молодая молодице,

Ой вийди, вийди на юлицю,

Розпали дівкам купалицю!

- Ой як я маю виходити,

Вам купалицю розпалити?

В мене свекорко - не батейко,

В мене свекруха - не матюнка.

Положить мене пізній себе,

Ізбудить мене раній себе.

(Вар.:

Нехай той кужіль поклочиться!

Мені робити не хочеться)» [62, с. 12].

(Варіанти див.: Zbior wiadom. do antrop. kraj., V. 26. № 2; 27, № 3; 33, № 1)

Разом із тим, народний геній створив і тексти, у яких оспівується залицяння-викликання молодої дівчини, із якою він хоче побратися.

«Стоїть Іванко при воротях,
Ой стоїть же він при куточку,

Ой грає, грає у дудочку,

Ой грає, грає, виграває,

Свою Марисю викликає:

- Вийди, Марисю, серце моє,

Поллємо зілля майовоє

Та поберемось, серце моє!» [62, с. 13].

У багатьох текстах купальських пісень використовуються жартівливі мотиви приїзду хлопця будь-яким «транспортом» (у даному випадку – «жабойкою») до милої, з метою відвідин-вивідування готовності дівчини вийти заміж:

«Скаче жабойка над річкою,

Біжить Іванко з вуздечкою;

- Постій, жабойко, нагнуздаю,

Свою Марисю одвідаю,

Ой чи дужая, здоровая,

Ой чи за мене готовая?

- Ой я дужая, здоровая,

Ой я за тебе готовая».

Цікава, що жаба – символ хвалькуватості, завищеної самооцінки, а разом із тим – емблема розуму, розсудливості.

У селі Колодяжному зафіксовано варіанти купальської пісні «Їде Іванко на конику»: хлопець загнуздав коня й везе свою кохану дівчину, очевидно до себе:

«Їде Іванко на конику,

Везе Марисю в постолику;

- Ой на, Марисю, та й обуйся,

Свого татойка та й забудься!»

Відомо, що у найдовший день року рослинність набувала найбільшого розквіту. Українці вірили, що тоді земля передавала зіллю життєздатність, особливу родючу силу.

«Ой на городі бур'ян, бур'ян,

Ходить Іванко, як пан, як пан.

Ой на городі бур'яночка,

Ходить Марися, як панночка» [62, с. 13].

Кожна рослина під час купальського обряду могла виконувати свою особливу функцію. Щоправда шкода, що багато такої інформації затерлося в часи атеїзму й повного ігнорування національних традицій.

«Ой на городі крокіс, крокіс,

Узяв чорт хлопців, поніс, поніс.

Ой на городі крокісиця,

Узяв чорт хлопців та й тішиться.

Ой на городі кропивиця,

Узяв чорт хлопців та й дивиться».

* * *

«Ой наші хлопці стрільці, стрільці,

Забили жабу в корчі, в корчі.

Ой Іван каже: ряба жаба!

А Степан каже: моя баба!

Андрійко каже: переріжмо!

Терешко каже: цілу ззіжмо!»

Здавна одним із основних атрибутів купальських свят був купальський вогонь, який також досить часто згадується у відповідних текстах: «Ой на Купала вогонь горить». Цю пісню, як і багато інших, виконують з першим основним купальським наспівом. Як припускає відома дослідниця української народної лірики Л. Єфремова, за нею даля співають і пісні, пов'язані з повір'ями про відьом, що були зафіксовані на півночі Житомирщини [40, с. 124].

«Ой на Купала вогонь горить,

А нашим хлопцям живіт болить.

Ой нехай болить, нехай знають,

Нехай Купала не займають» [62, с. 14].

(Вар.: Zbior. wiad., V. 27. № 6; Чубинський. Труди. III. Ст. 199. № 2)

Під час купальського свята дівчата ворожили й звертали увагу буквально на всі дрібниці, які в цей день могли мати віщий зміст. Згідно з народними повір'ями, зозуля насамперед могла навіщувати скільки людині залишилося жити. С. Килимник у праці «Український рік» писав, що «Зозуленька – це багатозначущий символ наших пращурів – і вісник весни, і вісник довгого віку, і символ туги за життям, за минулим, за красою: символ бездітної вдови, але найголовніше – це символ віщування».

«Ой летів черчик буйним вітром,

Не чули дівки зозулі літом,

А як почули, злякалися

Та й под місточок сховалися.

Вони ж думали, що місточок,

Аж то пшеничний колосочок» [62, с. 14].

У купальських піснях звучать також мотиви шлюбу з примусу, який ніколи не вітався молоддю, особливо дівчатами.

«Чорна хмаройка наступає,
Ой то царойко виїжджає
Та до царівни (вар.: до бондарівни)
на зальоти.
А царівнойка злякалася,
Та до службойки озвалася:
- Ой слуги ж мої вірнейкії,
Гостріте ножі гострейкії!
Буду краяти кошулейку,
Поїду з царом до шлюбойку.
Не потрапила в полотенце,
Та й розкраяла собі серце.
- Ой ліпше маю в землі гнити,
Ніж за царойком в світі жити!
Ой ліпше буду землицею,
Ніж за царойком царицею» [62, с. 15].

У текстах пісень, що виконуються в часі купальського обряду іноді проступає мотив «бідної вдови і трьох доньок» на противагу сюжету «бідна вдова і три сини». Доньки – усі різні. Та найсміливіша – найменшенька – Настуся, котра і «войсько звоювала» й заміж вийшла.

«Була вдовойка в конець села,
Ой мала ж вона три донейки;
Їдна донейка, то Ганнуся,
Друга донейка, то Маруся,
Третя донейка, то Настуся.
Ой заказали ту вдовойку,

Ой заказали на войнойку.

- Моя Настусю, моя донейко,

Ой поїдь, поїдь на войнойку!

- Бігме, матюнко, я поїду,

Я коничейка осідлаю,

Я і шабельку опасаю!

Настуся матері не слухала,

Поперед войська виїхала,

Половину войська звоювала.

Ой то виїхав цар турецький:

- Ой а що ж бо то за такое,

Що Настуся войсько звоювала?

Ой узяв коня за гривойку,

Ой а Настусю за ручейку» [62, с. 16].

(Мабуть, кінця нема)

Окремі тексти купальських пісень мають споріднені мотиви з українськими баладами, особливо ті, у яких пророблюються сюжети родинного життя: про неуживання свекрухи й невістки.

«Ой хто в тому лісі стукає-гукає -

Калино-малино! стукає-гукає?

Молодий Іванко деревце рубає,

Молода Марися трісочки збирає,

Трісочки збирає, він її питає:

- Чи любиш ти мене, чи підеш за мене?

- Хоч я тебе люблю, за тебе не піду,

Я твоїй матюнці нічим не догоджу.

Ой що я помию, вона перемиє,

Ой що я не зроблю, вона переробить.

ІЩе твоя матюнка навучить робити,

Навучить робити, в неділю золити

Та на морі прати, на дубі вішати,

На дубі вішати, каменем качати» [62, с. 17].

Попри численні випробування, які чекають українських дівчат, існують і сюжети купальських пісень, в яких обігрується щасливий кінець у долі дівчини:

«В полі конопелька тонка, зеленейка,

У полі стояла, віття поспускала.

Ой то ізнялися та буйнії вітри,

Вони обмахали та буйнії віти,

Не дали стояти, листячком махати.

Ходила Марися по свому садочку,

Ходила-гуляла, косою махала.

Ой то наїхали та добрії люди,

Не дали ходити, косою махати» [62, с. 17].

Сучасна українська фольклористка-музикознавець Л. Єфремова справедливо зауважила, що купальські пісні мають багато спільного у мотивах із веснянками [49, с. 7]. У таких сюжетах традиційно мати напучує свою доньку аби вона була чемна й старанно виконувала всю жіночу роботу.

«А в нашому сельці метяне деревце,

Що під тим деревцем церковку мурують,

Довкола малюють, всередині пишуть.

Написали ж вони три місяці ясні,

Три місяці ясні, ще й три зорі ясні.

Перший місячейко - молодий Іванко.

(І т. д., як у всіх веснянках на подібну тему)

Була на Купали, посмалила гали,

(Леся Українка пояснює, що це ноги або литки)

Сором, дівко, сором, женихи за столом!

(приспів замість «калино-малино після кожного куплета)

Тільки дівка в хату, мати за лопату:

Сором, дочко, сором, женихи за столом!» [62, с. 18].

Текст пісні, яку зафіксувала Леся Українка в селі Білінь Ковельського повіту має дещо споріднений мотив із давньою буковинською легендою про Аннину гору. Анна була богомільною дівчиною і коли вона попросила аби земля її захистила й прийняла до свого лона, втікаючи від турецької погоні, земля розступилася й поглинула її. На тому полі ніби дівчина лежить, розкинувши коси – траву.

«Шла Мар’юся в поле, знайшла синє море,

Споткнулась і впала, думала, що встала,

А де вона впала, там церковка стала.

Де голова впала, там одправа стала.

Де косойки впали, там зоройки стали,

Де ручечки впали, там свічечки стали,

А де впали ноги, там стали пороги.

Усі люди знають, що Мар’ї немає:

Вода зашуміла, Мар’юсю покрила» [62, с. 18].

Українська молодь найчастіше парувалася весною і літом, ніби в такт природі, але найдовший весільний період, на який, як правило, призначалося найбільше весіль, була осінь. Отже й усі домовляння стосувалися саме цього періоду.

«Вже петрівочка минається,

Хлопцям гуляння вертається.

Ідіте, хлопці, погуляйте,

Дівчат на вісень підмовляйте!» [62, с. 19].

Іноді дівчата з певною пересторогою прислухалися до кування зозулі, яка могла напророкувати чималі випробування у будинку молодого, до якого найчастіше переходила жити молода господиня.

«Не куй, зозуле, на ліщині,

Ще й накуєшся на калині.

Не плач, Марисю, у матюнки,

Ще й наплачешся у свекрухи,

Через пороги ступаючи,

Чужі звичаї переймаючи.

Ой як переймеш, хвалитимуть,

А не переймеш, судитимуть».

Пісні із села Жабориця Звягельського повіту

«Посію я рожу, поставлю сторожу,

Стороною дощик іде, [стороною]

над моєю рожею повною.

(Приспів «Стороною дощик іде, [стороною] над моєю рожею повною» повторюється після кожного рядка)

Поставлю сторожу - свойого

батенька:

Недобра сторожа - общипана рожа.

Поставлю сторожу - свого

миленького:

Хороша сторожа - нещипана рожа» [62, с. 19].

(Пор.: Zbior wiad., V. 28. № 11; Галька. Нар. праз. Купала, 41; Чубинськпй. Труди. III. Ст. 207. № 20)

Типовою піснею весняно-літнього циклу народної календарно-обрядової лірики є текст «Помощу кладочку». Влітку на Поділлі і на Волині, під час купальського свята хлопці з дівчатами вибирали «купайлицю» - невеличке вербове, з багатьма розкішними гілками дерево, ставили його мерщій на леваді або на березі річки й прибирали – прикрашали «лентами», а також «качалками». Це були стиглі вишні з корінцями, сплетені на невеличкій паличці нитками. Пізніше таке деревце «вбирали» цукерками. Залучені до свята дівчата водили довкола купальського деревця хороводи і танки, співали різних пісень (часто весільних), деколи із жартівливими мотивами загравання з хлопцями, які їм подобалися:

«Помощу кладочку
Вербову, вербову,
Ой час нам, дівчатка,
Додому, додому,
А ти, Марійко,
Зостанься, зостанься!
Та з своїм Іванком
Звінчайся, звінчайся!» [62, с. 20].

(Пор.: Zbior. wiad., V. 35; Чубинський. Труди. III. Ст. 209. № 24)

Іноді в купальських піснях може йтися про різноманітне зілля, яке символізує у наших віруваннях смерть і відродження. Разом із тим, це символ магічного впливу на почуття молодих людей, їхні вчинки та майбутню долю. Зілля – це й символ надійного оберега від нечистої сили. Тут мовиться про запашні трав'янисті рослини, які часто використовували також для прикрашання оселі. Найперше, найчарівнішим вважалося так зване «чар-зілля», «іванівське» [57, с. 55].

«Ой на городі буркун-зілля,
Ой там Петрунько теше кілля.
Ой теше, теше, витинає,
Свою доленьку проклинає:

Ой доле ж моя нещасная!

Ганнусю ж моя прекрасная!

Ой доле моя нещаслива!

Ганнусю ж моя чорнобрива!»

Наступна пісня має подібний сюжет, але різниться від попередньої тим, що тут мова йде про благотворний вплив зілля шафрану.

«Ой на городі шафран, шафран;

Стоїть Петруньо, як пан, як пан.

А коло його петрушечка;

Стоїть Ганнуся, як душечка.

А коло нього шафраночка;

Стоїть Ганнуся, як панночка» [62, с. 21].

(Див.: Чубинський. Труди. III. 206. № 17)

Короткі й теплі ночі напередодні свята Івана спонукали до нетривалих але романтичних зустрічей молоді:

«Ой мала нічка на Івана:

- З ким ти, Ганнусю, ночувала?

- Ой під явором зелененьким,

З своїм Іванком молоденьким».

(Див.: Чубинський. Труди. III. 200. № 4)

Явір у купальських піснях символізує світове дерево, прадерево життя, українського роду; молодості; а заразом і чоловічої сили і вроди козака, парубка [13, с. 223]. Майже в усіх піснях, де опівується це дерево, зміст більше чи менше сумний, - зазначав М. Костомаров.

«Ой мала нічка-петрівочка,

Не виспалася Марися-дівочка.

Ой коли ж їй було спати?

Треба з Іванком розмовляти» [62, с. 21].

Іноді в купальських піснях «м'яко» висміюються окремі, не принципові показники зовнішньості хлопця: зріст, колір волосся, вуса та ін.

«Ой на городі крокіс, крокіс,

Чом ти, Іванку, більший не ріс?

Ой буде з мене і такого,

Прийме Марися і малого.

Ой буде з мене й такенького,

Прийме Марися й маленького».

Нерідко змальовується доля простого пастуха, який через кохання забув про волів, що вже давно зайшли у чужий город (у шкоду). Йому подобається дівчина Марися, що пече коржі й очікує свого Петруся, та він не наважується зізнатися їй у своїх почуттях. Тому то й підштовхують його дівчата до сміливих дій.

«Чи ти, Петруню, палив, палив?

Чого шукаєш? Волив, волив?

Вже ж твої воли давно в шкоді,

Аж у Івана на городі.

Біжи, Петруню, хучі, хучі!

Пече Марися коржі, коржі.

Ой які коржі? Гречанії

Для свої душки коханої.

Ой які коржі? Пшеничнії

Для свої душки величної» [62, с. 22].

У купальських піснях, нема де правди діти, знайшлося місце й для перелюбу. Однак це в молодіжному середовищі сприймалося дуже неоднозначно:

«Ой у Івана високий тин,

Там повісився Віхторів син.

Ой висів, висів аж до ранку,

Йа взяв Ганнусю за коханку.

Ой ти, Ганнусю, серце моє!

Сподобалося личко твоє.

Ой не так личко, як ти сама,

Бо ти дівчина любезная».

(Пор.: Чубинський. Труди. III. Ч. 10. № 25)

Серед різноманітних мотивів і варіантів купальських пісень, які зафіксувала Леся Українка, знаходимо й тексти у яких виступає самовпевнений хлопець, ладен загнуздати для своєї милої будь-яку «тварину»:

«Скакала жабка під гречкою;

Біжить Іванко з гнуздечкою.

- Пожди-но, жабко, нагнуздаю,

Піду Ганнусю одвідаю. -

Їде Іванко на конику,

Везе Ганнусю в постолику.

Іде Іванко на коняці,

Везе Ганнусю на собаці,

Їде Іванко на хортиці,

Везе Ганнусю на чортиці» [62, с. 22].

(Пор.: Чубинський. Труди. III. 221. № 38)

У жартівливих купальських піснях може висміюватися нерозважливість дівчини, яка забагато гуляла із хлопцями:

«Ой на Купала вогонь горить,

Наші Настусі живіт болить.

Ой нехай болить, нехай знає,

Ой нехай хлопців не приймає».

(Див.: Чубинський. Труди. III. 199. № 2)

У поодиноких купальських піснях з Полісся може оспівуватися й доля безвідповідальної дівчини, якій пощастило вийти заміж за хлопця – майстра на всі руки та ще й доброго на вдачу.

«Нема парубка найкращого

Понад Іванка над нашого.

Причепив жорна до пояса,

А сам полетів під небеса.

Угору летить - крупи дере,

Йа вниз падає - опалає.

На нічліг їде, куліш варить,

Свої Ганнусі живіт парить.

Ой нехай парить, нехай знає,

Нехай же хлопців не приймає» [62, с. 23].

Та добропорядним українським хлопцям не завжди щастило посватати дівчину, яка їм подобалася. Батьки дівчини могли не схвалити вибір доньки й не дати згоди на шлюб:

«- Чи ти, Іванку, не батьків син,

Що ти Ганнусі не випросив?

- Просив я, просив, - не вважають,

За мене Ганнусі не віддають».

Часто молоде подружжя змирювалося з усіма недоліками одне одного й уживалося, йдучи на певний компроміс зі своїми принципами. Подібні пісні фіксував І. Манжура [37].

«Летіла чапля через гулицю,

Вхопила Ганю за потилицю,

За нею Петро з коцюбою:

- Ой верни, чапле, жону мою!

Ой візьми собі негідницю,

А верни мою робітницю.

Вона робити добре вміє:

Що коло печі гріє плечі,

Що коло груби гріє зуби» [62, с. 23].

У ліричних і в купальських українських піснях часто знаходимо образи птахів: голуба й голубки, лелеки, орла, сокола, гусей. Птахи символізують вісників весни, приплоду, врожаю, добра, здоров’я і щастя. Варіант записано на Київщині [43, с. 129].

«Летіли гуси білокрилі;

Камнянецькі хлопці чорнобриві.

Летіли гуси з гусаками;

Камнянецькі хлопці з дівчатами» [62, с. 24].

В обрядових купальських піснях також звучать мотиви-застереження молодої дівчини, яка має вийти заміж і пристати на всі забаганки свекра, свекрухи, дядька молодого. Єдину надію вона матиме хіба що на коханого чоловіка, який захистить і розрадить від нападок родини. Варіант записано на Вінниччині [39, с. 73].

«Ой шумить-гуде дімбровою,

Стуконить-їде дорогою,

Ой я ж думала, що вітер гуде,

Аж то свекруха з торгу їде:

- Ой вийди, вийди, медведице!

Одчини мені ворітечка! -

Ой я, молода, не лінива,

Пішла ворота одчинила.

Ой шумить-гуде і т. д.

Аж то миленький з торгу їде:

- Ой вийди, вийди, миленькая,

Одчини мені ворітечка! -

А я, молода, не лінива,

Пішла ворота одчинила» [62, с. 25].

(Чубинський. Труди. III. 211. № 27)

На купальські забави хлопці складалися грошима заздалегідь. Кожен із них мав врахувати й окремі запити дівчат із якими мали проводити гулянку. Один із варіантів тексту записано на Чернігівщині [47, с. 122].

«Бриніли річеньки, бриніли,

Й аж до Іванка у сіни.

Там парубоньки збирались,

На мед, на горілку складались.

А наш Іванко найбільш дав,

Він собі Ганнусю сподобав».

Дівчата, зазвичай, також наперед визначалися із яким хлопцем перестрибуватимуть через вогонь, побравшись за руки й пускатимуть вінки на воду.

«Ой з-за гори зіронька летіла;

- За кого ти, Ганнусю, хотіла?

- За того, дівчата, за того,

За того Петруся молодого».

Типологічно поширеною на Волині і Поділлі (Хмельниччина) є варіант пісні «Кладу кладочку вербову». У ній оспівується про те, що вже час дівчатам додому, а одній подруги пропонують залишитися та звінчатися з Іванком-парубком. Один із текстів зафіксувала на Хмельниччині відома сучасна фольклористка Л. Єфремова [45, с. 142-143].

«Кладу кладочку вербову:

Час, вам, дівчатка, додому,

А ти, Варусю, зостанься,

З своїм Іванком звінчайся.

Привезе віночок з кадила,

Щоб ти здорова сходила» [62, с. 25].

(Пор.: Чубинський. Труди. III. 209. № 23)

Любовно-шлюбні мотиви звучать у багатьох жанрах пісенної лірики. У час літнього рівнодення такі тексти по-особливому спонукають до одруження, шанування молодості, незгаяння часу.

«Час тобі, вербонько, розвитись,

Час тобі, Петруню, женитись.

Ой ще-бо не час, не пора,

Ще моя Варуся молода.

Та нехай же ж вона гуляв,

Росою-косою махав, -

Як піде заміж, не буде,

Пристаріється, жаль буде» [62, с. 26].

(Пор.: Чубинський. Труди. III. 214. № 29)

Багату й різноманітну символіку, яка фігурує в купальських піснях, не так то просто потрактувати. В одному з текстів використано образ колиски, як символу світла й багатої та щасливої долі нащадка, у даному випадку – брата Петруня. Один із варіантів зафіксовано на Черкащині [46, с. 98].

«Ой в ліску, в ліску на дубку

Висіла колисонька на шнурку.

А в ті колисоньці Петруньо,

А коло його браття його.

Ой браття ж моє ріднеє,

Гойдайте ж мене високо,

Нехай я побачу далеко,

Де моя Ганнуся походжає,

Вишитими рукавами махає» [62, с. 26].

(Пор.: Чубинський. Труди. III. 221. № 39)

У непоодиноких текстах обрядових (весільних, календарно-обрядових) та ліричних пісень йдеться про спонукання милого до будівництва хати (хоча б «із лободи», але своєї, де буде «своя правда» й ніхто не докорятиме!). Подібний мотив подибуємо й тексті купальської пісні у фіксації Лесі Українки.

«Ой вгору, сонечко, угору,

Там будує Петруньо комору.

Будуй, будуй, мій Петре, комору,

А вирубай віконечко знадвору,

Щоб до мене соловейки долітали,

Ой щоб мене раненько пробуджали,

Бо свекруха - чужа мати, не збудить,

Она піде до сусіди, обсудить».

(Див.: Чубинський. Труди. III. 206. № 16; Зін. Радченко. Гомельські нар. пісні. 5. № 12)

Найчастіше у купальських піснях з Волині зустрічаються символи одруження й весілля молодих: рута, барвінок, які використовують при вінкоплетенні на весіллі. Вінок із рути означав дівування.

«Сяяла зіронька, сяяла;

- З ким ти, Ганнусю, стояла?

- З тобою, Іванку, з тобою

Під зеленою вербою. -

Де молода Ганнуся стояла,

Під нею рутонька зів'яла.

Де молодий Іванко коня пас,

Там хрещастий барвіночок по пояс» [62, с. 27].

(Див.: Чубинський. Труди. III. 202. № 10)

Непоодинокі й перегуки купальських пісень із веснянками й гаївками любовно-шлюбної тематики.

«Ой казала мене мати за коваля дати.

Не дай мене, моя мати, ой не дай!

Коваль в кузні кує, жінки не жалує.

Ой казала мене мати за дігтяра дати.

Не дай мене, моя мати, ой не дай!

Дігтяр дьоготь возить і жінку

обмаже.

Ой казала мене мати за писаря дати.

Оддай мене, моя мати, ой оддай!

Писар листи пише й дитину колише» [62, с. 27].

Тут варто згадати веснянку «Чорнушка», яка досить поширена у західному регіоні України:

«Чорнушко-душко, вставай раненько,

Та вмийся, зчешися, заміж зберися,

Та вмийся, зчешися, заміж зберися.

За кого, за кого, моя матінко.

За кого, за кого, ластівочко?

Та й за гонтаря, за молодого,

Чи підеш, чи підеш, моя донечко,

Чи підеш, чи підеш, ластівочко?»

Дівчина в однойменній веснянці, як і відданиця із купальської пісні, не хоче йти ні за кушніра, ні за коваля, а тільки за панича, який сидить та й грішми бринить.

Залицяння-женихання, як правило, тягне за собою відповідальність за майбутнє дітей, яких українці виховували дуже відповідально. Тут квочка вивела семеро діток – парубків і дівчаток.

«Ой ходила квочка довкола кілочка,

Коло ворона (?) Купайла,

Грало сонічко на Івана!.

Та водила діти, як яснії квіти.

Та вивела вона семеро діточок» [62, с. 27].

(Див.: Чубинський. Труди. III. 194)

(Ті два рядки повторюються після кожного вірша).

Суджений для дівчини може з’явитися непередбачувано, але надійно й назавжди. Іноді милий підвертається як порятунок у біді, яка ніби спеціально випробовує долю.

«Летіло помело через третє село.

Стовпом дим, стовпом дим.

А де ж воно впало?

В Марисі на хаті.

Стала Марисина хата горіти,

Стали її хлопці хати гасити,

Стали вони воду відрами носити.

А Петруньо приніс водиці полою.

Вже ж тобі, Марисю, жити зо мною!» [62, с. 28].

(Див.: Чубинський. Труди. III. 205. № 15, де є «полело» зам. «помело»)

На завершення купальських обрядів і гулянок звучать пісні про щасливе парування молоді

«Стоїть лобода вище города -

На тій лободі чотири лебеді.

Перший лебедець - Петро-молодець,

Другий лебедець - Іван-молодець,

Третій лебедець - Віхтор-молодець,

Четвертий лебедець - Гмигро-молодець.

На тій лободі чотири лебідки:

Перша лебідка - то Лукія-дівка,

Друга лебідка - то Ганна-дівка,

Третя лебідка - Тодоська-дівка,

Четверта лебідка - то Варка-дівка.

На тій лободі чотири пари:

Перша парка - Петро і Лукія,

Друга парка - Іван та Ганна,

Третяя парка - Тодоська й Віхтор,

Четверта парка - Гмитро та Варка» [62, с. 28].

(Див.: Чубинський. Труди. III. 210. № 36)

Поза тим, у купальських піснях з Волині й Полісся у записах Лесі Українки звучать також мотиви про те, що було й чого не відбулося або про що мріялося.

«Ой в ліску, в ліску дванадцять сосон,

Їй-богу, моя мамцю, дванадцять сосон.

Під тими соснами дванадцять столів,

За тими столами дванадцять панів,

Між тими панами мій нелюб сидить,

Мій нелюб сидить, водиці просить,

Я ж йому не дала водиці вмитись.

Ой в ліску, в ліску... і т. д.

Між тими панами мій милий сидить,

Мій милий сидить, водиці просить,

Водиці вмитись, рушничка втертись.

Я ж йому дала водиці вмитись.

Водиці вмитись, рушничка втертись» [62, с. 29].

Тексти, які зафіксувала й представила Леся Українка - волинські купальські пісні - це матеріал настільки цікавий, що його варто й надалі досліджувати. Не маючи тоді на те часу і можливості, письменниця і фольклористка подала зразки так, щоб не лежали даремне, а послужили б «для розширення поля при спеціальних студіях над нашими обрядовими піснями» [64, с. 29].

До окремих пісень вона записала мотиви, які до них належать. Фольклористка вважала, що записати пісню без мотиву - значить зробити тільки половину справи. А за мотивами обрядових пісень можна іноді визначити наскільки є стародавньою пісня. Крім того, ці оригінальні, давні мотиви, напевно таки стануть у нагоді тому дослідникові, який займається народною музикою. Леся Українка фіксувала голоси пісень від селянок максимально наближено й точно, не намагаючись підводити їх під будь-яку ритмічно-музичну теорію, а маючи намір тільки передати мотив у нотах так, як вона чула його в співі. Під час записування купальських пісень і мотивів, письменниця ставила перед собою мету наблизитись якомога більше до фонографічної достовірності. Це робилося для того, аби відтворити якнайточніше всі найдрібніші відміни вимови і всі модуляції мотиву. Адже саме це вона вважала ідеалом усякого збирача фольклорних матеріалів.

Купальські пісні, які записала Леся Українка можна розглядати не обов’язково у такій послідовності, яку запропонувала письменниця, але вони

мають надзвичайно велику цінність для створення величної картини неперевершених народних святкувань.

РОЗДІЛ Ш

СУЧАСНІ КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ ТА ОБРЯДИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛЮДМИЛИ ІВАННІКОВОЇ

Нарис відтворює сучасний узагальнений образ свята Івана Купала в Україні. Він написаний на основі фольклорно-етнографічних записів текстів і коментарів до них, які зафіксувала Л. Іваннікова [50].

До українців це дивовижне прадавнє свято приходить в середині літа. Тоді сонце стоїть високо в небі й своїм щедрим промінням купає землю. І від його лагідного тепла, життєдайної щирої сили дерева, квіти і трави пахнуть найдужче. Вони буяють соковитою розкішною зеленню. Свято припадає за народним календарем на 7 липня. Та люди починають готуватися до нього заздалегідь – від 6 липня. Навколо в ці дні відбуваються всілякі дива. Чи не найперше диво можна побачити раненько, коли вийти за село, бажано на високу гору, і глянути на схід сонця. У цей час народжується сонце - чисте, немов росою вмите. Іноді – червоне. Буває так, що рожева хмарка підпливає до нього, маленька, прозора. Тоді вранішнє сонечко пірнає у хмаринку й купається. Світило нараз переливається всілякими барвами: жовтою, червоною, рожевою, голубою, зеленою. Але таке диво могла бачити не кожна людина, а тільки той, хто рано встає.

Традиційно 6 липня дівчата уставали ще до сходу сонця. В цей особливий день, і насамперед в купальську ніч, усі вони ставали чарівницями. Відданиці знали велику таємницю природи: напередодні, на світанку купальського дня, усі трави і квіти мають особливу магічну силу. Вони пам’ятали, якщо назбирати оберемок цих рослин вдосвіта й сплести з них віночок, то він може причарувати будь-якого хлопця, який подобався. Та коли пустити цей чарівний вінок за водою, то він обов’язково попливе до милого в руки. Тому дівчата раненько хутко виходили в садок, у поле, на луг чи до лісу і намагалися назбирати трав і квітів з іванівською росою. За цієї умови вінок ніколи не зів’яне, а зберігатиме такий вигляд доти, доки не знайде її коханого.

Як правило, на вінок збирали квіти ромашки, волошки, барвінку, васильку, пахучої м’яти, рути, і навіть полину, і, звичайно, папороті. Тобто все, що росло й квітло в природі. А ще наривали / заготовляли всілякого зела, щоб ним пишно заквітчати купальське дерево, Івана, а також віху і колесо, обійстя.

У цей період розквітла природа щедро ділиться з дівчатами своєю первозданною красою. Адже Івана - свято пошанування сонця, води. Це єднання природи з людиною. Запопадливим дівчатам завжди вистачало роботи: з ранку й до вечора. Вони робили традиційні качанці з вишень та черешень, компонували прикраси із зелених яблук та груш, «виготовляли» намисто (зі стрючків зеленого гороху та горошинок, з чорної горобини та калини, що починала вже червоніти), в’язали ниточками в пучечки квіти, вибирали кольорові стрічки та свічі. Усе приготовлялося для купальського деревця, яке мало сяяти в цей вечір, як найбільше диво.

У хлопців також було немало клопотів. Їм треба було перш за все знайти в полі, в лісі чи в саду розкішну вербову (соснову, кленову чи навіть вишневу зі стиглими ягодами) гілку. Далі слід було її закопати біля ставу, річки, чи посеред лугу або на вигоні - край села. Там, де мало відбуватися ввечері давнє й нове магічне дійство - купальський обряд. Прибрана гілка - купальське дерево - називалась у різних місцевостях по-різному: купайло, купайлиця, Марина, Маринонька. А ще необхідно підшукати віху й колесо. Помічники нарубували достатньо хмизу для вогнища. І хоча кожен з учасників свята повинен принести одну чи дві поліняки з собою, та все ж того могло бути мало. Адже жертовний вогонь повинен не згасати всю ніч, щоб відлякувати відьом, чортів, русалок, мавок і всіляку нечисту силу. Вся ота нечисть і собі намагається святкувати в ту особливу ніч. Вона влаштовує гульбища в лісі і в полі, лякає дівчат і хлопців, які зважаться відійти від гурту молоді. Недарма про це співають у купальських піснях:

«На Івана, на Івана Купайлочка,

Там купалась ластівочка.

На бережку, на бережку сушилася,

Там дівчина журилася...

Ще хусточки, ще хусточки не напряла,

А Іванка сподобала» [50, с. 6].

Отож не випадково дівчата, особливо ті, що на виданні, ходили скрізь зі свічками, а у вінок і до пояса обов'язково вплітали пахучу м'яту, полин і любисток, які неодмінно мали відгонити силу нечистих створінь. У цей час скрізь линули по селу радісні співи молоді:

«Ой вийди, Грицю, на вулицю

Та вирубай нам купайлицю!

Бо наші хлопці - недбайлиці,

Не вирубають купайлиці.

А чужі хлопці про нас дбають,

Нам купайлицю вирубають»

* * *

«Наше купайло з верби, з верби

Серце-Іванку, прийди, прийди!

Бо як не вийдеш на Купала,

То вийде з тебе душа й пара!»

Верба символізує в українців невибагливість, скромність і асоцієються з одруженням:

«Летіла зозуля, кувала,

Щось вона вербиці казала

Пора тобі, вербице, розвиться,

Пора тобі, хлопчино, жениться»

* * *

«А вже Петрівка минається,

Сива зозулька ховається.

Та й у лісочок під дубочок,

Щоб не змінився голосочок,

Як на пшениці колосочок» [50, с. 7].

Такі пісні з однаковим розміром вірша майже завжди співаються на одну мелодію, але трапляються й винятки.

Іще із вечора напередодні дівчата, одягнувши найкращі білі сорочки, які самі ж і виготовили, босі, усміхнені, збираються на облюбованому вигоні на колодках, несуть із собою різноманітне зілля, квіти та виготовлені власноруч прикраси. Усі сідають навпроти сонця - і кожна починає захоплено чаклувати над своїм віночком, задумуючи його насамперед на щастя, на долю, на вроду милого.

«Заплету віночок, заплету шовковий,

На щастя, на долю, на чорнії брови.

Та й пущу віночок на биструю воду,

На щастя, на долю, на милого вроду.

Ой поплинь, віночку, тихо за водою,

На щастя, на долю милому зі мною».

Такою веселою піснею дівчата настирливо скликають усіх на свято, іноді дошкуляють і хлопцям, які забарилися в лісі за робою:

«Ой на городі покіс, покіс,

Узяв чорт хлопців та й у ліс поніс.

Ой там у лісі під кущиком

Накрив чорт хлопців гладущиком.

Біжать дівчата дивитися,

Як будуть хлопці казитися» [50, с. 10].

Молоді дівчата повсякчас хизуються своєю красою, жваво виспівуючи її в піснях і заразом мріючи про кохання, про побачення з милими. У таких текстах вони то порівнюють кожну пару з павою й павичем, то з місяцем і ясною зорею. Іноді не обминають у піснях і турботливу, але сердиту матір, яка природно турбується про долю і добру славу доньки, і лиху свекруху, що не вживається з невісткою.

«Ой на Івана на Купайла

Вийшла Ганнуся, як та пава.
На неї хлопці зглядаються,
А зачепити стидаються.
Один Василько не стидався,
Взяв за рученьку, привітався:
- Ой ти, Ганнусю, серце моє,
Сподобалося личко твоє.
Ой не так личко, як ти сама, -
Як на папері написана!»

У піснях на купальському дійстві, які виконував знаменитий хор «Гомін», що ним керував відомий фольклорист і диригент Л. Ященко (до речі, дослідник фольклору Буковини – «Буковинські народні пісні». К., 1963), і в якому брала участь Л. Іваннікова, нерідко зустрічаємо сюжети про переживання хлопців із-за того, що кохана дівчина не вийшла на вулицю або вони розминулися на святі.

«Ой у лісі на горісі, на древі,
Там висіла колисонька на гіллі.
Й а хто в тії колисоньці колихався?
Молодесенький Іванко гойдався.
- Ой гойдайте мене, гілля, високо,
Та щоб було виднесенько далеко.
Там десь моя Марусина проходжає,
На віночок собі квіти збирає.
Вишитими рукавцями маяє,
Золотими перстенцями сіяє» [50, с. 11].

* * *

«- Ой сяяла зіронька, сяяла,
Ой з ким же ти, Марусенько, стояла?
- Ой з тобою, Іваночку, з тобою,
Як той ясний місяченько з зорою!

- Десь ти мене, Марусенько, не пізнала,

Що ти мене місяченьком назвала?

- Ой пізнала, Іваночку, по тобі,

Що сивая шапочка на голові,

Ще й золотий перстеньочок на руці!» [50, с. 14].

У текстах купальських пісень, які зафіксувала у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття Л. Іваннікова звучать нарікання дівчат на своїх матерів, які заганяють дівчат з вулиці додому, коли й так ночі дуже короткі.

«Що на морі утя да купалося,

А на бережку да сушилося.

А на мене мати да й сварилася,

Щоб я на юлиці не барилася.

Ой як будеш, мати, да й сваритися,

Буду на юлиці да й баритися»

* * *

«Ой тонкая-гонкая сосонка,

Того вона тонкая, що в бору.

Обрубаєм гіллячко додолу

Та зробимо дівчині комору.

Прорубаєм віконечко в вишнев сад,

Щоб до неї соловейко залітав,

Щоб він її ранесенько пробуджав.

- Нащо мені соловейко рябенький,

Є у мене свекруха старенька.

Вона мене ранесенько ізбудить,

Сама піде на сусіди, осудить» [50, с. 15].

Нарешті йдуть хлопці, не забарилися: крокують з лісу веселою гурбою, несуть із собою розкішну купайлицю, при тому голосно співають, щоби їхні дівчата почули здалеку:

«Ой мала нічка Петрівочка,

Не виспалася Наталочка.

Погнала бички, дрімаючи,

На грудки пальці збиваючи.

А ти, Петрусю, продай бички,

Купи Наталці черевички,

Щоб вона боса не ходила,

Щоб вона ніжки не пробила!» [50, с. 18].

Отож під отакі сміхи, веселі жарти, прийнятні пересварювання хлопці закопують на вулиці свою купайлицю, а дівчата тим часом заходяться її прибирати. Відданиці милуються нею, пританцьовують і приспівують їй, а далі починають примірятися хто кращий: Маринка, чи вони?

«Наша Маринка-купалочка

Посеред моря купалась,

На бережку білилась,

Вийшла на вулицю, хвалилась:

- У мене личко, як яблучко,

У мене брови чорнесенькі,

Зовсім я дівка ладнесенька!»

Розподіливши обов’язки, дівчата - дбають про прибране купальське дерево, яке називається Маринка, а парубки – звісно, що про Івана. Активні учасники роблять опудало із соломи. Вони вбирають його у вишиту сорочку, полотняні штани, підперізують червоним поясом. На голову, щоб не пекло Іванові сонце, бриля солом’яного одягають. Розохочені хлопці починають піддражнювати дівчат в’їдливими запитаннями:

- Скажіть дівчата! А чого це ваша Марена, як курка варена?

Але ті не здаються й у відповідь:

- Ти диви! А ми чомусь не спитали, де це вашого любого Івана собаки порвали. Тоді дівчата починають приспівувати ще й до Івана:

«- Ой Іване, Іваночку, Іване,

А вже ж твоя Петрівочка минає.

Половини літечка немає.

Половина зіллячка посихає,

А Марія чоловіка не має!

- Нащо мені, дівчата, чоловік?

Єсть у мене Іванко на весь вік!»

* * *

«На Івана Купала купався Йван,

Да купався Йван, да на дно поринав.

Іване, Йване, - гу!

Да на дно поринав, білих квіток нарвав.

Пішли дівчата в ліс по ягоди.

Да прийшлось дівкам да Дунай брести,

А сиротині да Дунай плисти.

Ой усі дівки Дунай перебрели,

А сиротина да й утонула» [50, с. 22].

За тим хлопці закопують у землю, крім купайлиці, ще й високу і тонку віху. Дівчата обмотують її всіляким зіллям і квітами, а поверх неї прикріплюють велике колесо, прибране також квітами й кольоровими стрічками. Різнобарвні «ленти» тріпочуть на вітрі, звисають аж до самої землі. Іноді здається, що то не дерев'яне колесо, а красне сонце прийшло в гості на свято Купала до молоді.

Іще один гурт парубків тим часом ходить селом. Ватага хлопців дивна й смішна. Двоє парубків впряглися у воза замість коней і тягнуть його регочучи, а решта підпихають ззаду і вйокають / поганяють. На фірі чи бричці стоїть величезний плетений одноколірний кошик. У тому кошику чого тільки немає! Тут і старі діряві відра, розбиті ночви, поламані корзини, сіно й солома, околот, клоччя, зношений одяг, стерте взуття, всілякий непотріб, що назбирався в селі за рік. За задумом, все це має згоріти вщент у чарівному купальському вогнищі. А воно в такий спосіб очистить село від бруду, хвороб

і всілякої напасті. Напередодні, віз урочисто зупинявся біля кожної хати, і парубки вели перемовини з господарем чи господинею про збір мотлоху.

Домовившись і досягнувши мети, парубки їхали далі з піснями. Та котрі із них меткіші, то ті намагалися вкрасти десь старе колесо. Воно потрібне було їм для веселої нічної забави. Як правило, господар коли бачив це, то не сердився, бо у цей вечір хлопці мають своє право, не писане, парубоцьке.

Помалу доїхавши до вигону, хлопці застають купальське свято в розпалі. Потроху туди вже зійшлося майже все село: на осонні гомонять старші жінки й чоловіки, захопливо згадують свою молодість, милуються доньками й синами, подумки вибирають собі гарну невістку чи зятя. Наслідуючи старших парубків і дівчат, діти й собі мерщій закопують у землю маленьку зелену гілочку верби чи вишні, а потім бавляться біля води (біля річки чи ставка). Навідуються навіть старі бабусі й дідусі. Поважно сідають осторонь на приготовлених для них колодках. Для них також сьогодні буде свято, і їм дадуть напутнє слово на гулянці. Дівчата та хлопці, втомившись від безконечних співів, танців та ігрищ, сідають купкою коло стареньких і слухають легенди та перекази, бувальщини, небилиці про давні часи. Старі оповідають про відьом і чортів, упирів і вовкулак, про скарби, про цвіт папороті. Л. Іваннікова запам’ятала легенду про те, як «Чорт-панич краде дівчину».

У ній мовиться про те, що одного разу на Івана Купайла вбрали три дівчини купайло. Вони його викупали і несли дуже пізно вночі додому. Дорогою переймає їх панич, на вигляд дуже гарний, та й став із ними до бесіди - жартувати. Двоє дівчат спілкуються з ним, сміються, а одна подруга була дуже хитра та й говорить:

«- Агов, дівчата, та що ви з ним балакаєте! У нього ж не ноги й не руки, а курячі лапи!

Ті не бачили, а вона якось побачила.

Тут як зірвався вихор, закрутив ту дівчину і поніс кудись разом з паничем.

Шукали її селом усім ціле літо - по лісах, скрізь, і не могли знайти. А він заніс її в ліс, на високе дуже дерево. З листя вимостив там ложе і посадив її, і вона там була, поки аж не зжовкла і не висохла на сухар» [Іванніков, с. 26].

Давно це було колись, в якомусь одному селі. А ті люди, як знайшли дівчину, то не відразу забрали, бо він її не хотів віддавати. А коли забрали, то він іще не раз приходив по неї та все казав, що вона його обраниця.

Це було таке застереження, щоби дівчата пізно не носили купайла і не вбирали так пізно.

Нарешті хлопці підпалили свічі на Мариноньці-купайлиці, а тим часом дівчата пішли хороводом довкола купальського деревця. Танок той неповторний. Танцюючі прекрасні, немов княгині, у розкішних вінках із пахучого зілля, у білих домотканих сорочках, зі свічками в руках. У цю мить кожна ніби нагадує небесну ясну зірку, що якимсь дивом спустилася на землю. А, може, русалку, чи мавку. Із гурту далеко лине дівоча купальська пісня:

«Кругом Мариноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде,
Стороною та на мою роженьку червону.
Сьогодні Івана, а завтра Купала,
Рано-вранці сонце зійшло, рано-вранці
Та на мою роженьку червону» [50, с. 26].

Під цей спів хлопці розпалюють велике багаття. Величне полум’я злітає вгору. Разом із цим вогнем – веселі пісні й жарти, в яких не можуть побороти одні одних ні хлопці, ні дівчата.

«Ой летіло помело через наше село -
Стовпом дим, стовпом дим.
Сіло спочивати на дядькову хату -
Стовпом дим, стовпом дим.
А дядькова хата загорілася
Та й горить, та й горить.
А Йванкова голова засмалилася

Та й курить, та й курить»

* * *

«Ой на Купала вогні горять.
Ой там Ганнусю перевозять.
Ой помаленьку її везіть,
Її віночка не загубіть!» [50, с. 27].

* * *

«А наші хлопці стрільці, стрільці -
Забили жабу в річці, в річці.
Ідіть, дівчата, дивитися,
Як будуть хлопці ділитися:
Кому головка, кому ніжка,
А Іванкові ціла жаба -
Сподобалася стара баба!» [50, с. 30].

Одразу коли вогнище трохи спаде, дівчата й хлопці згадують про його чудодійну силу. Починаються ворожіння молоді. Беруться за руки попарно, хто кого любить і хоче одружитися. Удвох з розгону перестрибують через вогонь. Якщо пара не роз'єднає руки над полум'ям, то восени гратимуть весілля. Але якщо хтось із них злякається і відпустить свого напарника чи напарницю – весілля не відбудеться.

Та дівки на виданні й парубки тим не дуже переймалися. Могли стрибати й поодинці. За принципом: чим вище стрибнеш, тим вище у полі буятиме жито, пшениця, овес та інші культури. Колись побутувало повір'я про те, що купальський вогонь, а також дим, очищає від усілякого зла, нещастя, хвороб. А хто ще й обкуриться ним, то той цілий рік буде здоровим. Траплялося, що хтось легко перестрибував, а хтось з розбігу - прямо в полум'я. Якось дві пари ненароком розігналися назустріч одна одній - і зупинилися перед самим багаттям. Щось їх зупинило.

Далі хлопці швидко пускають з гори палаюче дерев'яне колесо, яке перед тим обмотують товстими оберемками соломи, обсмоленими смолою, щоб краще горіло. Палаюче колесо котиться, неначе сонце, якому мало було неба. Воно ще захотіло пробігтися по землі і знищити тут усе погане. Таке «світило» докочується нарешті до води і з шипінням падає. Великий вогонь не встигає загаснути, а починає клекотіти, шкварчати. З нього по воді розходяться червоні кола. Це свідчення іще однієї таємниці природи, що розкривається в таємничу купальську ніч. Старі люди казали, що колись давно світ почався від шлюбу води і вогню. А в коротку купальську ніч вони нарешті поєдналися знову. Тоді вода, яка прийняла в себе вогонь, набула цілющої, животворчої сили. Саме в цю ніч хлопці й дівчата зі сміхом кидаються у воду, намагаються скупатися. Так, як щойно скупалося красне сонце, щоби помолодіти, розквітнути, стати здоровим. Кажуть, що тоді цілюща навіть роса. І якщо добре покачатися в ній або вмитися, або ж хоча б походити босоніж: тоді відійде від людини усе погане.

У таку пору відьми й чарівниці не дрімають. У лузі чи в лісі вони простелюють скатертину або ж полотно, потім довго тягнуть його по траві, аж поки не набереться туди багато роси. Далі викручують цю росу в спеціальні горщики. Зібраною вдосвіта вологою добре лікувати худобу, і навіть людей. Щоправда треба тільки знати особливе замовляння. Досвідчені знахарки збирають до сходу сонця лікарські трави, бо, кажуть, що в цю ніч вони мають цілющу силу.

Свято поволі наближається до опівночі. Молодечі забави біля вогнища продовжуються. Окремі хлопці й дівчата співають і ходять кругом нього колесом. Інші гойдаються на гойдалці парами або стоять осторонь і милуються тим, що бачать. Учасники хороводу ходять колесом і приспівують кожній парі окремо:

«- Ой з-за гори чорна хмара уже йде,
А де ж твоя, Іване, ніч буде?
- Коло тої криниці-копанки,

Коло тої Марії-коханки!

- Ой з-за гори чорна хмара уже йде,

А де ж твоя, Маріє, ніч буде?

- Коло тої криниці-жолоба,

Коло того Івана-голуба!» [50, с. 31].

Настає північ. У цей момент розпочинається найпоетичніший період / етап свята – урочисте пускання вінків на воду. Усі присутні учасники із нетерпінням чекають цього. У багатьох дівчат від хвилювання і невідомості по-особливому б'ється серце. Вони в очікуванні, що ж наворожить їй купальський вінок? Тому відданиці тихо й урочисто йдуть до води. Кожна із них знімає свій вінок з голови, ставить у нього запалену свічку, а тоді пускає на воду й загадує таємне бажання: «Пливи, мій віночку, аж туди, де живе мій милий! Ясна свічечко, прошу тебе, не згасни! Чиста й бистра річенько, не втопи мого віночка! А ти, ясне сонечко, не спали його! Хай допливе він тихо до моєї долі!» У такий момент кожна дівчина думає про своє. Вони висловлюють свої почуття в задушевній пісні.

Згодом стихають і хлопці. Вони також обережно підходять до води, прислухаються до пісень і стежать за дівчатами. Насамперед за тим, який вінок пустила на воду кохана дівчина. Це, звичайно, мало значення, бо то ж не тільки її, а й його щастя, його доля! Хлопці переймалися тим, чи не потоне вінок, чи не загасить свічку вітер, чи не розірве його швидка річка. Іноді кидається якийсь у воду, ловить вінок зі свічкою, виносить його на берег й сміливо йде до дівчини. До тієї, до якої раніше не наважувався і слова мовити. А розпашіла дівчина також щиро вірить у те, що це - її суджений, що саме в цю ніч їх поєднала доля. За ним кидаються в річку й інші хлопці. Тоді знову починаються веселощі й сміх. Отак прадавній Купало може вирішувати долю дівчат і хлопців, знаходити для них пару.

Купальське свято потроху набуває вигляду веселої забави. Задіяні хлопці куховарять: готують куліш або кашу. Присутні сідають довкола

простеленої на траві скатертини, і розпочинають вечерю, приправлену ліричними й жартівливими піснями.

Місцеві музики довго не стихають. Веселі пісні та забави закінчуються. Дівчата одна за одною починають знімати прикраси із Мариноньки, а хлопці з шумом і реготом її ламають. Упродовж такого розбору кожен намагається вхопити собі щось із купальського дерева: гілку, квітку чи вінок.

Старші молодиці урочисто несуть усе це додому. Такі атрибути вони кладуть на огірки, на капусту - щоб добре родили. А дівчата ховають такі залишки під подушку - щоб ніколи голова не боліла. У вогні спалюють Мариноньку, а разом із нею - й Івана. Тим часом, десь далеко по воді пливуть дівочі вінки, що шукають долі в сусідньому селі. В цю ніч, сміливіші хлопці йдуть шукати цвіт папороті в лісі, щоб завдяки йому здобути усі скарби світу. Дівчата разом з коханими хлопцями та молодицями повертаються додому, співаючи прощальну купальську пісню:

«Купалочка з Купала йде,
Купала на Йвана! (Двічі)
Купалочка три війська веде.
Перше військо – хлоп’яточка.
Друге військо – дівчаточка.
Третє військо – молодиці.
Хлопці ідуть, іграючи,
Дівчата йдуть, співаючи,
Молодиці йдуть, плачучи» [50, с. 34-35].

Незвичайне й дивовижне українське свято Івана Купала! Його здавна святкували всі народи світу. У кожного воно називалося по-іншому. Колись в Україні воно, напевно, було в кожному селі, в кожному місті. Може згодом засяють купальські вогні по всій нашій країні, а звідусіль лунатимуть пісні про Івана Купала.

РОЗДІЛ IV
ВИВЧЕННЯ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВИХ ПІСЕНЬ ЛІТНЬОГО ЦИКЛУ В ШКОЛІ (6 КЛАС)

1. Продумати розповідь про особисту участь у народних календарних обрядах.
2. Підготувати невеликий твір-опис «Календарно-обрядові пісні в житті моєї сім'ї» (письмово).

Календарно-обрядові пісні літнього циклу

Мета: ознайомити учнів з основною тематикою календарно-обрядових пісень літнього циклу, художнім прийомом - анафорою; цілеспрямовано розвивати навички вдумливого і виразного читання, уміння тлумачити зміст творів; виховувати шанобливе ставлення до прадавніх вірувань українських людей.

Тип уроку: поглиблення вивченого.

Обладнання: Купальські пісні / Упорядкування і вступна стаття О. І. Дея. К.: Музична Україна, 1970; Раїса Мовчан. Українська література: Підручник для 6-го класу загальноосвітнього навчального закладу. К.: Ґенеза, 2006; виставка книг, прикрашений сніп з колосків.

Хід уроку

І. Організаційний момент.

ІІ. Актуалізація опорних знань.

Зачитування творів-описів «Календарно-обрядові пісні весняно-літнього циклу в житті моєї родини».

Бесіда за питаннями.

- Які твори, на вашу думку, називають народними піснями?

- У чому полягає специфіка творів усної словесності? Які їх осоновні риси? Чим писемна література відрізняється від фольклору?

- Як у давнину створювалися українські народні пісні?

- Які пісні народнопоетичної творчості називаються обрядовими? На які підгрупи вони поділяються?

- На які чотири цикли розподіляють календарно-обрядові пісні українського народу?

- Які життєстверджувальні пісні належать до літнього циклу календарно-обрядових пісень?

ІІІ. Повідомлення теми, мотивація навчальної діяльності.

Слово вчителя.

Фактично кожна нація на планеті Земля має свої особливі традиції, звичаї та обряди, пісні, які відшліфовувались упродовж багатьох років. На сьогоднішньому уроці ми продовжимо розпочату розмову про найдавніші народні пісні – обрядові (календарно-обрядові), а саме про пісні літнього циклу.

Такі тексти виникли ще в первісному суспільстві і донині зберігаються в усній народній творчості. І хоча чимало з них тепер уже не побутують (і не функціонують) в Україні, проте їх вивчення дає змогу краще й глибше пізнати свій народ, його культуру.

Учні записують у зошити тему уроку.

ІV. Поглиблення вивченого.

Вступне слово вчителя.

Українська словесність літнього циклу є продовженням річної календарної обрядовості. Наші давні предки-слов'яни, з настанням тепла, святкували прихід літа, тобто з «повною перемогою літа над зимою». Літні ритуали, як і обряди в інші періоди року, були тісно пов'язані з найдавнішими культами та віруваннями, предвічною міфологією.

Купальські (собіткові) пісні – календарно-обрядові твори літнього циклу, які супроводжували язичницьке свято літнього сонцестояння. Вони первинно величали Бога плодючості, згоди і любові Купала (або Купайла). А антиподом його була Марена – богиня зла і хвороб (мору), смерті. Іноді у купальських піснях фігурують інші міфологічні образи – Лади і Коструб оньки.

Та із впровадженням християнства купальський пісенно-обрядовий комплекс став приурочуватися до свята Івана Хрестителя (7 липня). З того часу в народі цей день отримав нову, фактично збірну назву – Івана Купала. Серед основних тем купальських пісень і буяння природи, і пошук пари, молодість, кохання, одруження. У купальських піснях здавна простежуються пережитки давньослов'янських культів вогню і води. Споконвіку купальський вогонь символізував сонце, його наділили очисною та запліднюючою силою. У таких текстах також поширений мотив сватання:

«Ой на Яна, на Яненька
Горить наша собітонька.
Горить, горить, юж згоріла,
На лелію собі сіла».

Ритуальне потоплення, розтерзання, а потім спалення відьми Марени, купальського деревця має різне функціональне навантаження. Знищення відьми чи Марени означало перемогу добра над злом. А купайлиці – відгомін архаїчного обряду жертвоприношення. Мета його – заручитися підтримкою вищих сил. Вода в купальських обрядах виконує очисну функцію. Здавна вважається, що цілющою в цю ніч стає й світанкова чудодійна роса. Обрядове купання поєднується тут із перестрибуванням через вогнище. Купіль в однойменних піснях символізує кохання, шлюб, парування. Невід'ємними атрибутами купальського свята були вінки, які обов'язково плели й пускали на цілющу воду дівчата. Це робилося з метою передбачення майбутньої долі відданиці: «Віночка звивши, на воду пущу:

Хто вінка пійме, той мене візьме».

Інколи в купальських піснях можуть траплятися мотиви, коли «парубок рятує дівчину від утоплення» або «ловить її віночок». Деколи такі твори закінчуються трагічно:

«Пообіцявсь Іванко віночок поняти,
Віночок поняти, дівочку взяти.
Як ступив ногою – по пояс водою,

Як ступив другою – на дно головою».

Ці пісні дуже близькі до балад про втоплену дівчину.

Варто наголосити, що купальським пісням притаманна величальна естетика – де «царівну» намагається посватати «царойко».

В окремих текстах трапляються мотиви загадування дівчині загадок парубком або його близьким посланцем:

«Пливіть, стрілочки, до моєї дівочки,

Загадайте їй три загадочки,

Як одгадає, так моя буде,

Не одгадає, не моя буде».

Прикметно, що ці мотиви притаманні також русальним пісням.

Купальські пісні часто відтворюють картини родинного життя, що у свою чергу типологічно зближує їх із веснянками, петрівочними, русальними, весільними та родинно-побутовими піснями.

Серед чималого фонду купальських пісень поширені жартівливі тексти, які насамперед висміюють хлопців та дівчат:

«Скаче жабойка над річкою,

Біжить Іванко з вуздечкою;

- Постій, жабойко, нагнуздаю,

Свою Марисю одвідаю,

Ой чи дужая, здоровая,

Ой чи за мене готовая?

- Ой я дужая, здоровая,

Ой я за тебе готовая»

Значно пізніші зразки жанру поєднали у своїй структурі язичницькі і християнські образи:

«Свята Пречиста собітку палила –

І всіх святих просила.

Всі святиї на собітці били,

Господа просили,

Господа хвалили».

Термін «Купало» (Купайло, Купайла, Купала, Купалка, Іван Купала, Іван Купайлий, Іван Купальний, Йван Петрівський, іван Лопушник, Іванець, Купальниця) використовується на позначення: а) одного із головних річних свят у давньому слов'янському календарі, яке злилося із християнським Різдвом Іоанна Хрестителя (що відзначається 24. 06 або 07. 07); б) основного обрядового атрибута опудала або ляльки чоловіка чи жінки, деревце або гілка купальських обрядів; в) календарно-міфологічного персонажа купальських пісень та так званого «купальського міфу».

Виразне читання купальських пісень.

«Наша Маринка-купалочка», «Ой на Купала-Купалочка», «Посію я рожу, поставлю сторожу», «А ми рутоньку посієм, посієм» (с. 11 в підручнику).

Бесіда за питаннями.

- Про кого йдеться у текстах цих пісень?

- Яким, за прочитаними текстами купальських пісень, ви уявляєте собі міфічного Купала?

- З якою основною метою співали українські купальські пісні?

- Які ще малі жанри нашого фольклору зустрічаються в купальських піснях? (Загадки).

- Який жанр оповідного фольклору нагадують купальські пісні? (Казку, байку).

- Спробуйте віднайти у купальських піснях рядки, що починаються однаково.

- Для чого, на вашу думку, автор використав цей прийом?

«- Чом ти, барвінку, не стелишся?

Чом ти, Миколо, не женишся?

- Я ще зелений, - постелюся.
- Я ще молодий, - оженюся.
- Чом ти, руточко, вгору не йдеш?

  Чом ти, Ганусю, заміж не йдеш?

- Я ще зелена, - вгору піду.
- Я ще молода, - заміж піду» («Чом ти, барвінку, не стелишся?»).

«Ой у садочку,

Ой у соколочку («Ой у садочку»)

Чом ти, місяцю, не сяєш?

Чом ти, Миколо, не сядеш?» («Чом ти, місяцю, не сяєш?»)

(Повторюються звуки, слова та словосполучення на початку віршових рядків. Цей художній засіб називається єдинопочатком, або анафорою.)

Виразне читання купальських пісень.

«Купайло, Купайло!», «Заплету віночок», «Ой вінку мій, вінку» (с. 12-13).

Бесіда за питаннями.

- Поділіться особистими спогадами, якщо ви бачили, як відзначають свято Івана Купала у вашій місцевості.

- Спробуйте створити / скласти власний словесний портрет Купала.

- На вашу думку, які українські народні обряди відтворено в купальських піснях «Купайло, Купайло», «Заплету віночок»?

- Яким настроєм, на вашу думку, пройнята купальська пісня «Ой вінку мій, вінку»?

Слово вчителя.

Як ви звернули увагу, у тексті багато епітетів, назвіть їх.

Чи траплялися такі самі в інших піснях? (Хрещатий барвінок, швидка вода, красне літечко, чорні брови.)

Епітети, які часто вживають у художніх творах з певними словами, підкреслюючи якісь сталі ознаки явищ, предметів, характеристики людей, називаються постійними. Наприклад, постійними є епітети: зелен сад, ясне сонце, білий світ.

Виразне читання купальських пісень.

«Ой на Івана на Купала», «Ой ніхто там не бував», «Іван да Мар’я», «Запалала собітойка» (с. 15 у підручнику).

Бесіда за питаннями.

- Чи знаєте ви жартівливі і сатиричні купальські пісні?

- Кого прославляють у купальських піснях?

- Спробуйте знайти у прочитаних піснях постійні епітети.

- Випишіть і порівняйте з використаними в купальських піснях.

- Чому у купальських піснях часто використовуються зменшувально-пестливі слова?

V. Підсумок уроку.

Гра «Складіть слова».

Запишіть у зошити слова, літери яких «розкидані» в прямокутниках, і поясніть їхнє значення.

1) К У П А Й Л О 2) Ж Н Е Ц Ь 3) Р У С А Л К А

Оцінювання і мотивація навчальних досягнень.

VI. Пояснення домашнього завдання.

1. Вивчити напам’ять пісню літнього циклу (с. 10-16) - на вибір.
2. Виконати ілюстрації до календарно-обрядової пісні літнього циклу (на вибір).

ВИСНОВКИ

Купальські пісні та обряди здавна побутували в середовищі українського народу. Іще із тих пропам'ятних часів, коли були досить добре збережені архаїчні ритуали, які виконували магічні функції. З плином часу все це забулося й перетворилося, найперше, на певну забаву насамперед української молоді, яка, наслідуючи природу, у період її найбільшого розквіту й буяння, проявляла свої найкращі почуття любові й кохання до протилежної статі. Такі дії відбувалися не випадково, адже це був період найдовшого дня в році і найкоротшої ночі. Люди вірили, що саме в цю ніч рослини, стихії природи мають чудодійну силу, яка здатна змінити долю, зцілити насамперед душевні рани. Про всі ці процеси, відчуття, переживання було складено купальські пісні. Тексти цих народних творів переповнені різноманітною символікою, яка до певної міри може пояснити чи допомагає зрозуміти мету купальських обрядів. Тут фігурують одвічні очисні стихії, такі, як вода і вогонь, через які обов'язково мають перестрибнути пари хлопців і дівчат аби згодом поєднатися в шлюбі й створити малу родину – українську сім'ю. Неменш важливою є й вода: цілюща (роса) й очисна (у річках – з протічною водою), що несе інформацію разом із вінком про дівчину та її щирі наміри – зустрічі судженого або невдачу – загрозу залишитися самотньою, без вінка й милого.

Купальські звичаї та обряди а також пісні вивчали О. Потебня, Х. Ящуржинський, В. Давидюк, Ю. Климець, О. Дей, З. Кудрявцева, К. Квітка, В. Камінський, М. Жуйкова, В. Скуратівський та ін. Короткі описи купальських обрядів із піснями здійснили українські письменники та громадсько-культурні діячі Марко Вовчок і Опанас Маркович.

Видатна українська письменниця, фольклористка і виконавиця українських народних пісень Леся Українка залишила по собі значущу культурну спадщину. Найкраще вивчений її письменницький доробок, трохи менше – фольклорні записи та народні твори з голосу мисткині, а також фольклористичні розвідки: народні ігри, нарис «Купала на Волині» та ін.

Розглядаючи фольклорно-етнографічний нарис «Купала на Волині» ми були приємно вражені рівнем збереженості текстів купальських пісень до нашого часу. Адже ми здійснили незначні порівняння творів відповідного літнього циклу в записах Лесі Українки із фіксаціями кінця ХХ – початку ХХІ століття, що їх так широко представила у сучасних збірниках із багатьох етнографічних регіонів України фольклористка-музикознавець Л. Єфремова.

У нашому дослідженні представлено також короткий нарис-роздум Наталії Семанюк про шляхи збереження й примноження давнього купальського обряду для виховання молоді у другій половині ХХ століття. Зрозуміло, що в ті атеїстичні часи письменниця не могла сформулювати на папері справжній вплив давніх українських традицій на формування світоглядних орієнтирів молодої генерації.

З відновленням української державності – проголошенням Акту про Державний суверенітет України – наші співвітчизники потроху почали повертатися лицем до національної культури. Наприкінці 80-тих років минулого століття керівник хору «Гомін», відомий український фольклорист Леопольд Ященко всіляко заохочував своїх хористів до відновлення й пропагування давніх традицій, у тому числі й купальських обрядів і виконання купальських пісень. Активна учасниця хору Людмила Іваннікова скомпонувала фольклорно-етнографічний нарис «Ой на Івана, та й на Купала», який ми також залучили до розгляду як зразок сучасного побутування купальської традиції.

З плином часу, чимало елементів нашої давньої культури втратилися, окремі аспекти залишилися у вигляді окремих рудиментів або відголосків (до прикладу, на Буковині свято Івана Купала нині майже зовсім не відзначається, хоча може колись воно й було). Першочерговим завданням фольклористів та етнографів і всіх тих, хто хоче, щоб ми зберегли національне обличчя для прийдешніх поколінь є збереження і примноження тієї спадщини, яка залишилася. А збереглося досить багато фольклорних текстів, аудіо та відеозаписів звичаїв та обрядів, які потребують вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бриняк О. М. Купальські (собіткові) пісні. *Українська фольклористична енциклопедія* / Керівник проекту, науковий редактор, упорядникВ. Сокіл. Львів, 2018. С. 431-432.
2. Верховинець В. З поля мистецтва. *Шлях.* 1918. № 3. С. 47-53 [Рец. на І-шу частину].
3. Відділ фондів ІМФЕ. Ф. 15-3. Од. зб. 256. Арк. 144.
4. Давидюк В. Походження та семантика деяких купальських обрядів. Фольклористичні зошити. 2008. Вип. 11. С. 3-30.
5. Дей О. І. Володарка народної пісенної скарбниці. *Народні пісні в записах Лесі Українки та з її співу.* К. : Муз. Україна, 1971. С. 5-39.
6. Дей О. І. Збирачка й дослідниця народних поетичних скарбів. *О. І. Дей. Сторінки з історії української фольклористики*. К., 1975. С. 151-199.
7. Дей О. Поезія життєвого буяння. *Купальські пісні.* К.: Музична Україна, 1970. С. 5-19.
8. Дей О. Українська народна поезія календарно-обрядового циклу. *Українські народні пісні: Календарно-обрядова лірика.* К.: Держлітвидав України, 1963. С. 3-34.
9. Дей О. Фольклористичні погляди Лесі Українки. *Народна творчість та етнографія.* 1971. № 1. С. 64-71.
10. Деркач М. Леся Українка і народна творчість. *Радянська жінка.* 1953. № 8. С. 16.
11. Десять українських пісень / Упоряд. Ф. Блуменфельд. Пісні взято з вид. «Народні мелодії» з голосу Лесі Українки. Записав і упоряд. К. Квітка. К.: Держвидав, 1921. 15 с.
12. Дмитренко М. Символи українського фольклору: Монографія. К.: УЦКД, 2011. 400 с.
13. Дмитренко М. Українська фольклористика: акценти сьогодення / Розвідки, статті. К.: Сталь, 2008. 236 с.

14. Жуйкова М. Номінація смерті та архаїчне мислення. *Студії з інтегральної культурології.* Львів, 1996. С. 28-62.
15. Завалюнюк А. Ф. Українські літні обряди та пісні. Вінниця, 2008. 304 с.
16. Іванов-Меженко Ю. [Без назви]. *Шлях.* 1918. № 4-5. С. 89-90 [Рец. на ІІ-гу частину].
17. Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / Упоряд., вступна стаття О. І. Дея. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. 672 с.
18. Календарно-обрядові пісні / Упорядкування, вступна стаття і примітки О. Ю. Чебанюк. К.: Дніпро, 1987. 392 с.
19. Камінський В. Свято Купала на Волинському Поліссі. *Етнографічний вісник.* 1927. Кн. 5. С. 11-23.
20. Квітка К. Музично-фольклористична спадщина Лесі Українки. *Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження.* К., 1956. Вип. 2. С. 429-466.
21. Квітка К. В. Українські народні мелодії. Частина 1. Збірник / Упоряд. та ред. А. І. Іваницького: Наукове видання. К., 2005. 480 с.
22. Квітка К. В. Українські народні мелодії. Частина 2. Коментар / Упоряд. та ред. А. І. Іваницького. К.: ПоліграфКонсалтинг, 2005. 383 с.
23. Климець Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні. К., 1990. 144 с.
24. Колесса Ф. Леся Українка і музичний фольклор. *Леся Українка. До 75-річчя з дня народження.* Львів, 1946. С. 59-74.
25. Колесса Ф. Українська усна словесність. Едмонтон: Канадський Інститут Українських студій Альбертський університет, 1983. 645 с.
26. Костомаров М. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. К.: Либідь, 1994. С. 89-90.
27. Коцюбинський М. Як ми їздили до Криниці. Михайло Коцюбинський. Твори: В 3-х т. Т. 2. К.: Дніпро, 1965. С. 142.
28. Кошиць О. [Без назви]. *Книгар.* 1919. № 12-13. С. 762-763 [Рец. на І і ІІ-гу частини].
29. Кротевич Є. Пісня і музика в житті Лесі Українки. *Літературна газета.* 1953. 30 липня.

30. Кудрявцева З. Купальська жертва в археологічному та етнографічному контексті. *Фольклористичні зошити.* 2010. Вип. 13. С. 30-53.
31. Купальські пісні. *Енциклопедія українознавства.* Львів, 1994. Т. 4. С. 1237.
32. Купальські пісні: Українські народні пісні. К., 1989. 196 с.
33. Купальські пісні / Упоряд., вступна стаття О. І. Дея. К. : Музична Україна, 1970. 207 с.
34. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2003. С. 162-167.
35. Маковій В. «… Ті вічні пісні, ті єдинії спадки…». *Наука і культура.* Україна. К., 1987. Вип. 21. С. 440-445.
36. Народні мелодії: З голосу Лесі Українки списав і упорядив Климент Квітка. К., 1917. Ч. 1; К.,1918. Ч. 2. 230 с.
37. Народні пісні в записах Івана Манжури / Упоряд., вступна стаття і приміт. А. С. Каширіної. К.: Музична Україна, 1974. 352 с.
38. Народні пісні в записах Лесі Українки та з її співу. Записи з голосу Лесі Українки Миколи Лисенка та Климента Квітки / Упорядкув. і приміт. С. Й. Грици і О. І. Дея. К.: Муз. Україна, 1971. 435 с.
39. Народні пісні Вінниччини (з колекцій збирачів фольклору) / Упоряд. та вступна стаття Л. О. Єфремової, післямова М. К. Дмитренка. К.: Логос, 2019. 680 с.
40. Народні пісні Житомирщини (з колекцій збирачів фольклору) / Упорядкув. та вступна стаття Л. О. Єфремової. К.: Наукова думка, 2012. 723 с.
41. Народні пісні: Записи Людмили Єфремової. К.: Наукова думка, 2006. 575 с.
42. Народні пісні з голосу Дніпрової Чайки та в її записах / Упорядкування, вступна стаття і примітки О. І. Дея та В. Г. Пінчука. К.: Музична Україна, 1974. 216 с.
43. Народні пісні Київщини (з колекцій збирачів фольклору) / Упоряд. та вступна стаття Л. О. Єфремової. К.: Логос, 2017. 696 с.
44. Народні пісні українців Зеленого Клину в записах Василя Сокола. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. 272 с.

45. Народні пісні Хмельниччини (з колекцій збирачів фольклору) / Упорядкув. та вступні статті М. К. Дмитренка, Л. О. Єфремової. К.: Наукова думка, 2014. 720 с.
46. Народні пісні Черкащини (з колекцій збирачів фольклору) / Упоряд. та вступна стаття Л. О. Єфремової. К.: Логос, 2020. 640 с.
47. Народні пісні Чернігівщини (з колекцій збирачів фольклору) / Упоряд. та вступна стаття Л. О. Єфремової. К.: Логос, 2015. 752 с.
48. Нудьга Г., Сливинський Ю. Живий голос поетеси. *Літературна Україна.* 1970. 29 травня.
49. Обрядові пісні Середнього та Східного Полісся (з колекцій збирачів фольклору) / Упоряд. та вступна стаття Л. О. Єфремової. К.: ТОВ «Видавництво «Юстон», 2021. 640 с.
50. Ой на Івана, та й на Купала / Фольклорно-етнографічний запис та опрацювання текстів Л. Іваннікової, муз. матеріал опрацювала Л. Єфремова. К.: Веселка, 1999. 40 с.
51. Ошуркевич О. З чистих джерел Колодяжного. *Радянська Волинь.* 1991. 17 січня.
52. Ошуркевич О. Ф. Леся Українка і народна творчість. *Народна творчість та етнографія.* 1963. № 3. С. 42-48.
53. Пастух Н. А. Купало. *Українська фольклористична енциклопедія* / Керівник проекту, науковий редактор, упорядник В. Сокіл, Львів, 2018. С. 429-231.
54. Пісні Поділля: Записи Насті Присяжнюк в селі Погребище. 1920-1970 рр. / Упорядник С. В. Мишанич. К.: Наукова думка, 1976. 523 с.
55. Пісні рідного села: Українські народні пісні / Фольклорні записи та упорядкування А. Л. Путя; передмова та рецензування М. М. Гордійчука. К.: Музична Україна, 1987. 152 с.
56. Пісня Явдохи Зуїхи / Записав Г. Танцюра. К.: Наукова думка, 1965. С. 72-87.

57. Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І., Куйбіда В. В., Коцур В.П., Довбня Л. Е., Товкайло Т. І., Мільошин Ю. О., Кожуховська Л. П., Потапенко Я. О. Словник символів. К.: Редакція часопису «Народознавство», 1977. 156 с.
58. Пушкар Н. Ю. До історії рукописного зошита. *Українська мова і література в школі.* 1991. № 2. С. 23-26.
59. Скуратівський В. Погостини, або дванадцять мандрівок у глибину століть. К.: Веселка, 1990. 128 с.
60. Степаненко М. Леся Українка, Володимир Гнатюк і Філарет Колесса – рятівники преційного скарбу минулих віків: українських народних дум. *Від Наукового товариства ім. Шевченка до УВУ.* Київ, 1992. С. 137-143.
61. Тележинський М. Волинські українські народні пісні на мішаний хор згармонізував… Варшава, 1934. 14 с.
62. Українка Леся. Зібрання творів: У 12-ти т. К. : Наукова думка, 1977. Т. 9. 431 с. [Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки / Упоряд. та примітки О. І. Дея і С. Й. Грици].
63. Українка Леся. Купала на Волині. *Житє і слово.* Т. 1. Львів, 1894. С. 276.
64. Українка Леся. Купала на Волині. *Леся Українка. Зібрання творів: У 12-ти т.* К. : Наукова думка, 1977. Т. 9. С. 9-29.
65. Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка / Упоряд., вступна стаття та примітки М. Яценка. К.: Музична Україна, 1971. 324 с.
66. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (З Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини, Полісся) / Атрибуція автографів і копій та передмова Л. А. Малаш і О. І. Дея. К.: Наукова думка, 1974. 783 с.
67. Українські народні пісні в записах Михайла Гайдая / Голов. ред. Г. А. Скрипник; наук. ред. і упоряд. М. М. Гайдай. К., 2010. 304 с.
68. Українські народні пісні в записах Олександра Потебні / Упорядкування, вступна стаття і примітки М. К. Дмитренка. К.: Музична Україна, 1988. 312 с.

69. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських / Упорядкування та примітки А. Ю. Ясенчук. Загальна і текстологічна редакція та вступна стаття О. І. Дея. К.: Наукова думка, 1978. 328 с.
70. Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич / Упорядкували С. В. Мишанич (тексти), М. В. Мишанич (мелодії). Вступна стаття та примітки С. В. Мишанича. К.: Наукова думка, 1982. 424 с.
71. Українські народні пісні: Календарно-обрядова лірика / Вступна стаття, упорядкування, підготовка текстів та примітки д. філол н. О. І. Дея. К.: Держлітвидав України, 1963. 570 с.
72. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / Атрибуція автографів, упорядкування, передмова і примітки О. І. Дея. К.: Наукова думка, 1983. 528 с.
73. Чорнописький М. Купальські пісні. *Українська фольклористика. Словник-довідник* / Уклад. і заг. ред. М. Чорнописького. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. С. 217-218.
74. Шевчук В. З піснею на вустах. *Валерій Шевчук. Із вершин та низин: Книжка цікавих фактів із історії української літератури.* К., 1990. С. 357-378.
75. Юсов О. А. Пісні в записах Лесі Українки. *Народна творчість та етнографія.* 1973. № 4. С. 98-100.
76. Ящуржинский Х. Заметки о купальском празднике в Уманском уезде. *Киевская старина.* 1890. Кн. 31. С. 327-331.

ДОДАТОК

Наталія Семанюк

СЛОВО ПРО НАРОДНЕ СВЯТО ІВАНА КУПАЛА

Відоме з давніх часів свято Івана Купала - свято народне. Виникло воно тоді, коли не було ще ні бідних, ні багатих, а люди жили великими первісними колективами. Свято Івана Купала було святом на честь природи, життя і щастя. В день свята трудяща людина славила наслідки своєї весняної праці на полі.

Свято Івана Купала припадає на дні розквіту рослин і дозрівання урожаю. Звичайно в ці дні збирався пород і обмірковував свої справи, зв'язані з польовими роботами. Наші предки, які не знали законів розвитку природи й суспільства, справляли в цей час різні обряди, гри, розваги, що своїм змістом мали на меті обороняти від «злого духу» хліб на полі, все господарство і навіть саме життя трудової людини.

Стародавні люди наївно вважали, що коли все росте, дозріває, то «за; духи» можуть заподіяти багато лиха і шкоди. На їх думку, одним з головних засобів відлякування «злих духів» була вода. Саме тому в день Івана Купала дуже широко розповсюджене було купання в річці або в ранній росі, обливання водою тощо. Люди не тільки вірили в силу води, а й знали її користь для організму. Обряд купання і миття водою - це найбільш важлива церемонія в день свята. Та й саме свято дістало від цього свою назву - «Купала».

І раніше, ще в первісні часи, люди вважали купання, миття модою, вогонь і різні трави дуже корисними в боротьбі проти злих сил. Особливо корисними вважалися трави в червні, тобто в час їх цвітіння. Справивши свято, пов'язане з розквітом рослин і дозріванням урожаю, люди думали і вірили в те, що вони набралися нових сил перед початком тяжких польових робіт - сінокосом і жнивами. Саме свято надавало первісним людям працездатності й натхнення до польових робіт.

Особливо слід відзначити місце молоді в цьому святкуванні. Дівчата і хлопці збирали квіти, плели вінки, розпалювали з галуззя великі вогнища: влаштовували біля них ігри та розваги, ворожбу. Перескакування через вогонь,

наприклад, викликало бадьорість і захоплення у людей будь-якого віку. Дівчата з берегів річки, потоків пізнім вечором пускали на воду вінки, до яких прив'язували запалені свічки. І вогнища, і вінки, що з запаленими свічками пливли по річці, і особливо спеціальні співи, пов'язані з днем свята, - все це разом створювало чарівну картину гуляння молоді на лоні природи.

За старими традиціями в ніч проти Івана Купала молоді спати не дозволялося. Хлопці й дівчата, а також молоді подружжя гуляли до світанку, щоби подивитись, як буде сходити сонце; вважалося, що в цей день весна одружується з літом. За народними легендами, в ніч на Івана Купала нібито розквітає папороть, а той хто її знайде, буде все життя щасливим.

Веселе і романтичне, повне справжньої поезії свято Івана Купала є чисто народним святом молоді. І варто було б відродити це поетичне свято, відоме народові на протязі століть. Взяти з нього слід все краще, що підходить для нашої української молоді, а далі самодіяльно поповнити новими елементами з сучасного життя.

Справді, це свято завжди відзначали в перші дні липня, в час, дуже зручний для масового святкування і гуляння. Чому б і тепер це не провадити в ніч першої суботи на неділю першого і слідуючих чисел липня. Адже гуляння і розваги в цю ніч біля вогнища і води не пошкодять праці ні в колгоспах, ні в установах, бо початок липня відноситься до такого періоду, коли вже закінчені всі прополочні роботи і люди готуються до збирання врожаю. Перша субота липня є зручною ще й тому що в цей час закінчується навчання в освітніх закладах. Для студентської молоді свято Івана Купала може бути сполучене з закінченням навчального року.

Звичайно, сучасне свято Івана Купала, в якому б гармонійно поєдналися прекрасні старі і нові форми, в нашу сучасну епоху мало б зовсім новий зміст. Це було б радісне свято праці української молоді та боротьби її за мир, свято, повне чудової народної творчості найрізноманітнішого характеру, а особливо народних пісень, ігор тощо.

Українська громадськість зацікавлена у відродженні прекрасного народного весняного свята Івана Купала, і ми певні, що якби за цю справу взялись молодіжні організації та культурно-освітні установи і заклади, то вони створили б чудове нове свято весни, завзятої праці, радощів і веселощів.

Подано за: Н. В. Семанюк. Слово про народне свято Івана Купала. *Народна творчість та етнографія.* 1958. № 4. С. 117-118.

Легенди про Івана Купала в записах Людмили Іваннікової

ПАПОРОТЬ

Цвіт папороті хто дістане, так знатиме, де гроші, де всілякі скарби заховані. Так один чоловік найшов той цвіт, де він єсть, темної ночі напроти Купала Йвана. Найшов та й сидить. Тільки копиця горяща іде-сунеться. Він сидить. Вона через нього - сидить. Потім вода - так і верне, так і верне горою! Так як гори ото є, то так вода! Шумить, клекотить. А він сидить. Перейшла вода - він не встав. Дивиться - цвіт тільки-но зачина цвісти. Після тої води козаки як набігли з нагайками, як узяли його чистити, так і то не злякавсь, поки таки папороть зацвіла. Він, той чоловік, цвіт узяв, іде вже додому.

Приходить у те село, де пан жив, аж виходять зараз два лакеї і його тягнуть до пана: «Де ти, сучий сину, був?» Притягнули до пана, пан устав, давай його допитувати, де був. І різками його хотіли бити. Він і признався перед паном. Коли це нема нічого: ні того пана, ні тих лакеїв. Він - додому та й заснув міцно-міцно. Поки спав, у нього вкрадено той цвіт. Так і пропало! А то ідоли все були коло нього, чорти, щоб цвіт одібрати.

ЯК ЧОЛОВІК ПАПОРОТЬ НІС

Пішов один чоловік у ліс дрова заробляти. Рубав, рубав, а ввечері натомився і заснув. І якраз під кущем папороті. Було це саме в ніч на Івана Купала. Коли він прокинувся, то бачить, що коло нього зацвіла папороть, зірвав її і поніс. І відразу в лісі знявся страшенний вітер, дерева валяться, гілки, коріння - все летить на нього. Він поніс ту квітку. Коли чує - ззаду музики

грають, така весела оказія! А він знав, що не можна оглядатися назад. Не оглянувся він. Далі здалося йому, що його хата горить, люди біжать з відрами, кричать: «Рятуйте!». І він не оглянувся. Далі йде. Коли чує, ззаду плачуть, голосять - похорон ніби, вмерла його мати чи хтось із рідні. І просять: «Огляньсь, огляньсь!». Теж він не оглянувся.

Коли видалось йому, що дочку схопили розбійники, живу на шматки ріжуть, а вона кричить: «Ой таточку! Ой рятуйте!». Шкода стало дитини, він не витримав і оглянувся. І враз щось ніби стукнуло чи лопло над головою, і вилетіла з рук папороть, чорт засміявся, і не стало ні вітру, ні бурі, ні розбійників. Він здогадався, що це його обдурили чорти, та що було робити - пішов додому.

І так йому в житті було, як у ту ніч в лісі здавалося.

Пожежа була в нього вдома, в матері хата горіла - а він не біг, не рятував, бо був на цей час у другому селі. І похорон був, бо жінка померла, - і він навіть заплакав. Аж тоді він заплакав, як став сам жити з дітьми, бо тяжко було.

ЯК ПАПОРОТЬ ВОДИЛА ЧОЛОВІКА

- Оця папороть - вона ж цвіте опівночі, в дванадцять годин ночі. І коли ви схочете побачить, як вона цвіте, ви її не побачите.

- Чого?

- Того що вона вам не дасться, щоб ви її побачили.

- Як це не дасться?

- Не дасться! Вона вас десь одведе хтозна й куди, і ви заблудите та будете ходить днів два, поки додому втрапите. Вам здається, що ви йдете додому, а ви не додому, а світ за очі.

Розказували, що папороть ця росла десь коло ґанку в когось. А один чоловік хотів же дослідити цвіту. Вийде - тільки лежить уже одцвічаний на землі. А побачити, як квітка зацвіте на деревині, не вдавалося йому. Він і каже: «Я сяду вночі і буду на годинник дивитися, щоб прослідить, коли вона зацвіте».

Ну він і сів. Дивись - вже дванадцята година. Він і не побачив, чи вона цвіла, бо йому як щось ізробилось, він ходив-ходив незна-куди, та аж на третій день додому прийшов, опам’ятався. Оце така папороть!

ПРО ПАПОРОТЬ

Один чоловік заснув у лісі під кущем папороті. Коли проснувся десь опівночі (а це було якраз на Івана Купала), то вже не побачив, як зацвіла квітка, бо вона відразу осипалася. Але пелюстки її потрапили йому прямо в постіл. Він цього не бачив, але дуже здивувався, бо чогось почав знати все, що де в світі робиться. Думав: «І чого це я все знаю?»

Коли зараз прийшли до нього його хлопці, з якими він робив у лісі, прийшли з горілкою, дають йому випити і просять: «Роззуйся, роззуйся!» Він не хотів пити і не хотів роззуватися, бо довго скидати постоли. Але вони так просили, шарпали його, що він не витримав і роззув постоли. Тоді хлопці зареготали, заплескали в долоні, зірвався вітер і поніс їх, і не стало нічого. Аж тепер чоловік здогадався, що це були чорти і що вони вкрали у нього папороть, яка впала йому в постіл, бо він тут же втратив дар ясновидця.

Подано за виданням: «Ой на Івана, та й на Купала»: Фольклорно-етнографічна розповідь / Запис та опрацювання Людмили Іваннікової. К.: Веселка, 1999. С. 35-39.